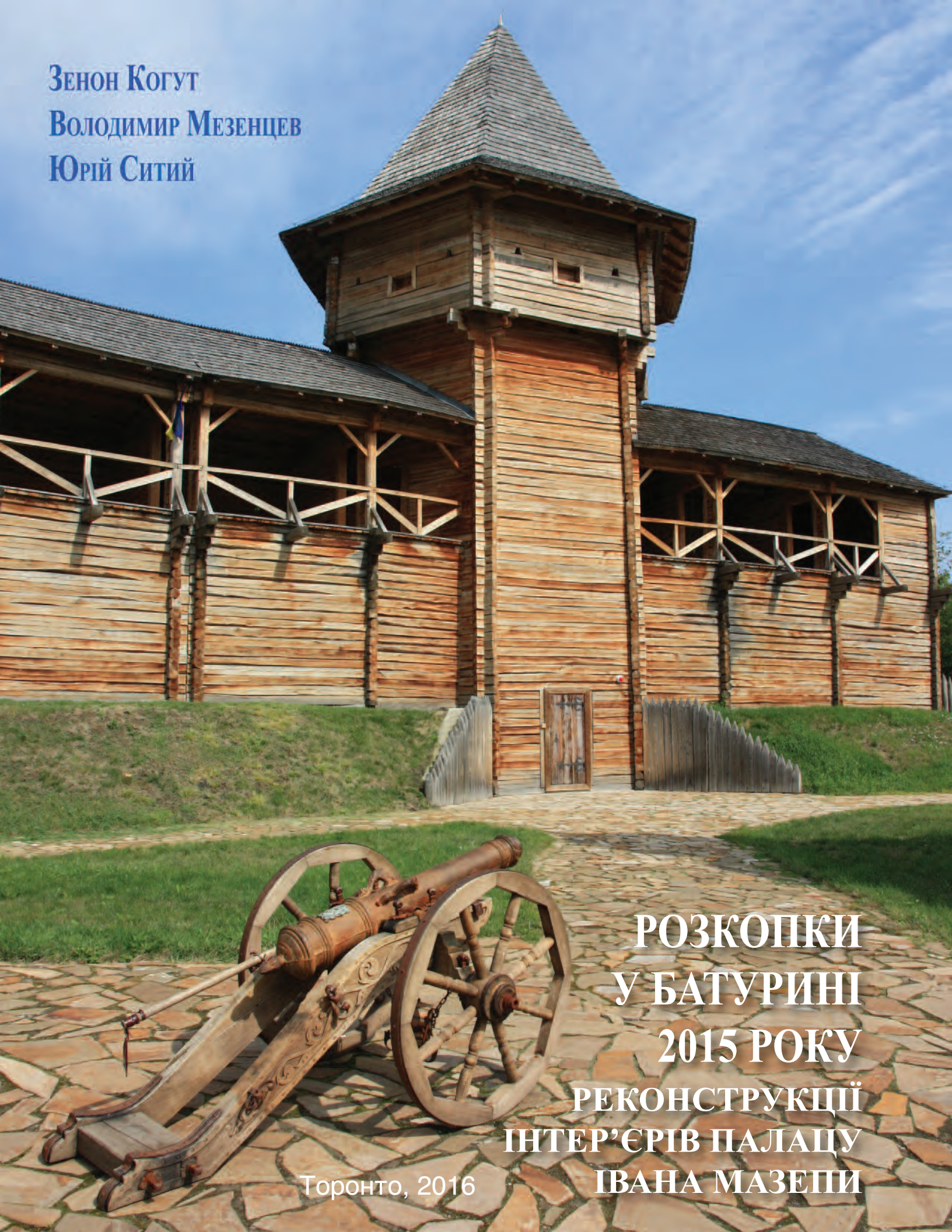

ЗЕНОН КОГУТ
ВОЛОДИМИР МЕЗЕНЦЕВ
ЮРІЙ СИТИЙ

РОЗКОПКИ
У БАТУРИНІ
2015 РОКУ
РЕКОНСТРУКЦІЇ
ІНТЕР'ЄРІВ ПАЛАЦУ
ІВАНА МАЗЕПИ

Торонто, 2016

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (КІУС)
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ім. КОВАЛЬСЬКИХ (КІУС)
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

представляють науково-популярне видання:

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2015 РОКУ. РЕКОНСТРУКЦІЯ ІНТЕР'ЄРІВ ПАЛАЦУ ІВАНА МАЗЕПИ

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Упорядник Володимир Мезенцев

Фотографії Володимира Мезенцева, Юрія Ситого, Тетяни Кербут,
Марії Кузьмин, Віктора Вечерського, Миколи Турчина

Комп'ютерна графіка, фотоколажі та малюнок Сергія Дмитрієнка

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.
9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6
Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редактор Софія Сосняк
Комп'ютерний дизайн Михайла Гуцмана

Друкарня Print Expert
4195 Dundas St. W., Suite 306, Toronto, ON, Canada M8X 1Y4
Tel.: (416) 239-2022. Email: gt@intelex.ca

Це видання здійснено коштом Кредитової Співки «Будучність»
та Дослідного Інституту «Україніка» у Торонті.

© Володимир Мезенцев, 2016

© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2016

На передній обкладинці: Подвір'я та укріплення цитаделі Батурина XVII ст. Реконструйовано корпорацією «Укрреставрація» у 2008 р. Фото В. Мезенцева, комп'ютерний дизайн С. Дмитрієнка.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2016

Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Василичини (Філядельфія), щедрі меценати Батуринаського проекту.

Попри усі труднощі організації розкопок в м. Батурині Чернігівської області у воєнні роки, українські та канадські археологи й історики плідно продовжили дослідження цього міста та публікацію їхніх праць.

З 2001 р. цей історико-археологічний проект спонсорують Програма Дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут «Україніка» у м. Торонті. Головою Програми ім. Ковальських є директор КІУСу проф. Володимир Кравченко. Попередній директор цього інституту та Програми Ковальських, провідний історик козацько-гетьманської держави, проф. Зенон Когут є академічним дорадником Батуринаського проекту.

Чернігівська обласна державна адміністрація щорічно виділяла субсидії на розкопки Батурина у 2005-15 рр. Найщедрішими меценатами вивчення батуринаської старовини є поетеса Володимира Василичин (літературні псевдоніми Міра Гармаш та Ї. Жак) і її чоловік, мистець Роман Василичин, з м. Філядельфії. Бл. п. пані Володимира відійшла у вічність 2011 р., але пан Роман продовжує благодійну справу родини Василичиних. З минулого року щедрим меценатом дослідів Батурина стала Олександра Жолобецька-Місьонг з м. Лівонії, Мічіган, яка походить з м. Полтави колишньої Гетьманщини. Світлої пам'яті д-р Марія Фішер-Слиж у своєму заповіті призначила грант на утримання українських студентів під час розкопок у Батурині, що забезпечив їхнє харчування там минулого літа.

У 2015-16 рр. археологічні студії Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова мгр Орест Стеців), Відділ Торонта Ліги Українців Канади (голова Борис Михайлець), Торонтський Відділ Ліги Українок Канади (голова Галина Винник), Союз Українок Канади (Відділ ім. св. княгині Ольги при катедрі св. Володимира, голова Віра Мельник), Фондація Кредитової Спільки «Будучність» (голова Богдан Лещишин), Фондація «Прометей» (голова мгр Марія Шкамбара), Українська Кредитова Спілька (головний управитель Тарас Підзамецький), український ресторан «Золотий Лев» (власниця Анна Кісіль) та аптека «Healing Source Integrative Pharmacy» (власники Омелян і Зеня Хабурські) у Торонті, Фонд Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (директор д-р Роман Процик, Філядельфія) і Український Історико-Просвітній Центр при Українській Православній Церкві в США у м. Бавнд-Брук, Нью-Джерзі (директорка Наталя Гончаренко).

З пошаною оприлюднюємо імена приватних осіб у Канаді й Сполучених Штатах, які пожертвували на Батуринаський проект у 2015-16 рр. Це є вельмишановні Андрій Малецький та Мотря Кизич, Оленка Негрич, мгр Анна Троян, Мирон і Олена Дилинські, Ніна Чиж, Валентина Рослін, Галина Кудла, д-р Ернест Еващук, Микола Латишко, Роман та Дарія Пількови, адвокат Богдан Жаровський, Орест і Тетяна Джулинські, Володимир та Христина Кудрики, Євгенія Мельничук, Олександр Ємець, бл. п. Роман Колісник, Олена Вавришин, Стефанія й Михайло Ходани, Галина Кокошко, Віктор Палис, письменниця Лидія Палій, Юрій і Людмила Шанти та Тереза Стадник (Торонто), Адріян Дмитренко (м. Гошен, Нью-Йорк) і Наталя Гончаренко (м. Сомерсет, Нью-Джерзі). Більшість з вищеназваних організацій, фондаций, кредитівок, компаній та високоповажних добродіїв, головно у Торонті, підтримують дослідження Батурина багато років.

Щиро дякуємо головному редакторові *Гомону України* д-р Олегові Романишинові, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнерові Михайлові Гуцманові за публікацію великих і багатоілюстрованих статей про вивчення батуринаських старожитностей у цій поважній газеті 15 років, а також п'яти буклетів. Д-р О. Романишин та голова Крайової Управи ЛУК і президент Дослідного Інституту «Україніка» мгр О. Стеців всіляко підтримують Батуринаський проект у громаді та надають цінні поради. «Україніка» та ЛУК чудово організують, реклямують

Академічний дорадник Батуринського проєкту
проф. Зенон Когут (КІУС).

й спонсують щорічні публічні доповіді д-р Володимира Мезенцева про розкопки Мазепиної столиці в українських культурних центрах, громадських установах та церквах Торонта. У березні він прочитав ілюстровані прозирками лекції про архітектурно-археологічні дослідження Батурина 2015 р., комп'ютерні реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи та їх західні аналогії українською і англійською мовами на *Old Mill Toronto* та Інституті св. Володимира.

У 2011-13 рр. КІУС і «Україніка» спільно фондували видання трьох гарно ілюстрованих буклетів Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Юрія Ситого та Вячеслава Скорохода про результати розкопок Батурина 2010-12 рр., архітектурно-археологічні дослідження й реконструкції гетьманських резиденцій і культуру козацької еліти Мазепино двору. Автори висловлюють щире подяку Кредитовій Спільноті «Будучність» (персонально головній управительці Оксані Процюк і менеджерці кадрів Христині Бідяк) та Дослідному Інституту «Україніка» за покриття коштів публікації четвертого (2015 р.) і цього, п'ятого, буклетів. Брошури мають 24-36 стор. українською мовою і 50-80 кольорових ілюстрацій та глясований папір. Ці науково-популярні історико-археологічні праці розраховані на широке коло читачів і вчених та рекомендуються усім шанувальникам української старовини.¹ Останні два буклети можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонто за \$10 кожний (телефон: (416) 516-8223, email: luc@lucorg.com). Чотири брошури розповсюджує Видавництво КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, email: cius@ualberta.ca; [\[logue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini\]\(http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini\); <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/333/kul%27tura-kozats%27koyi-ieliti-maziepinogheo-devoru>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/347/palatsi-ivana-maziepi-ta-kirila-rozumovs'kogheo>\).](http://www.ciuspress.com/cat-</p></div><div data-bbox=)

* * *

У розкопках Батурина 2015 р. брало участь біля 45 студентів і науковців з Чернігівського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка (ЧНПУ), Національного університету «Кисво-Могилянська академія» та Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка. Керівниками Батуринської експедиції є співробітники Центру археології й стародавньої історії Північного Лівобережжя ЧНПУ д-р Вячеслав Скороход і його заступник Юрій Ситий (науковий керівник експедиції).

Знаний історик Лівобережної України, директор Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського університету, проф. Олександр Коваленко, надає велику допомогу в керівництві, організації й фінансуванні Батуринської експедиції та публікації її здобутків. Він сприяє науковій праці, проведенню конференцій і виданням Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (директорка Наталя Реброва). Разом названі директори організували 13 конференцій у Батурині, присвячених історії та культурі столиці козацької держави, й опублікували їхні матеріали у збірниках академічних статей *Батуринська старовина*, випуски 2 і 3 та інших збірках.²

Завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» і викладач археології України у Глухівському університеті мгр Юрій Коваленко очолює групу студентів зі свого закладу в складі Батуринської експедиції. Він проводить археологічні розвідки з використанням потужних американських металодетекторів і надає авторам цінні консультації про археологічні знахідки. Член експедиції, історик та художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), у співавторстві з В. Мезенцевим виконав комп'ютерні реконструкції дев'яти дизайнів підлог та інтер'єрів палацу Мазепи в Батурині й знахідок з останніх розкопок, що надруковані у цій праці.

Академічний дорадник Батуринського проєкту проф. Зенон Когут бере участь у підготовці публікацій про історико-археологічні студії гетьманської столиці і є співавтором п'яти вищезгаданих буклетів 2011-16 рр. У серії важливих статей цей історик висвітлює

політичну культуру, національну ідентичність та світогляд козацької еліти.³ Археологи приділяють особливу увагу дослідженню ще маловідомої матеріальної культури й побуту козацьких старшин (офіцерів) і державних службовців Батурина Мазепиної доби.⁴

Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і виконавчим директором Батуринського проекту в Канаді. Він спеціалізується у вивченні й реконструкціях мурованих палаців і церков міста XVII-XVIII ст., їх декору та впливів на них архітектури й мистецтва Заходу. Відомий історик Київської Русі і колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету проф. Мартін Дімнік завідує фондом, що збирає цей інститут на розкопки Батурина. Він бере участь в історичних дослідках міста та публікації результатів його розкопок.

Національний історико-культурний заповідник Батурина успішно продовжує свою музейну, екскурсійну, науково-дослідну, видавничу, культурно-просвітницьку й патріотично-виховну працю. Він організує численні заходи для збільшення кількості відвідувачів музеїв та інших туристичних об'єктів міста. Директорка Наталя Реброва, завідувача відділом археології Наталя Саєнко та інші співробітники заповідника співпрацюють з членами нашої експедиції і регулярно надають необхідні інформації з Батурина.

Директор Науково-дослідного інституту історії архітектури й містобудування у Києві архітект Сергій Юрченко надав фахові консультації В. Мезенцеву про оформлення та реконструкції інтер'єрів палацу і пляну церкви на садибі Мазепи в Батурині.

Директорка Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету проф. Тетяна Таїрова-Яковлева, авторка двох монографій про життя і правління Мазепи, вишукує в архівах Росії й публікує нові документи, що висвітлюють діяльність цього гетьмана та історію Батурина і надає важливі інформації В. Мезенцеву. Минулого року вона повідомила про сенсаційну знахідку знаменитого дзвону, названого «Голуб», у м. Оренбурзі в Росії. Його відлили у м. Глухові Сумської обл. 1699 р. на замовлення Мазепи для фундованої ним Воскресінської церкви в Батурині. Цей дзвін вважається шедевром українського лудвисарства XVII ст. і прикрашений художніми рельєфами й написами. На його боці є унікальне зображення фігури Мазепи з булавою в руці поруч з гербом, ініціалами і абрєвіатурою титулу гетьмана.

З 1927 р. дзвін зберігався у Чернігівському істо-

Студенти та науковці, учасники розкопок Батурина 2015 р. у польовому таборі експедиції.

ричному музеї ім. Василя Тарновського. Перед німецькою окупацією України в 1941 р. цей значний експонат вивезли до Росії, де його місцезнаходження лишалось невідомим. 2015 р. московський історик Аркадій Тарасов несподівано знайшов Мазепин дзвін на дзвіниці Микільського собору Оренбургу і оприлюднив своє відкриття в Інтернеті.⁵ Тепер дзвін привласнено Російською Православною Церквою і повернути його в Україну буде нелегко.

Щиро дякуємо знаному дослідникові доби Мазепи й загибелі гетьманської столиці історикові Сергієві Павленкові (Чернігів) за передачу В. Мезенцеву статті, ілюстрацій та інших інформацій про цей дзвін з його видань.⁶ Подяка належить й старшій науковій співробітниці Інституту історії України Національної академії наук України, відомому мазепологу, д-р Ользі Ковалевській за переслану В. Мезенцеву світлину дзвону, зроблену чернігівським мистецтвознавцем Б. Пилипенком 1927 р., а також за її цінні консультації про портрети Мазепи. Вона розмістила багато наших ілюстрованих статей і буклетів про історико-археологічні й архітектурно-мистецькі студії гетьманського Батурина на її авторитетному вебсайті «Ім'я Івана Мазепи» (<http://www.mazepa.name>).

* * *

Археологічні дослідження території Батурина показали, що наприкінці XI ст. там побудували невелику фортецю для захисту південно-східних кордонів чернігівського князівства. Навала монголо-татар на Русь-Україну в 1239 р. зруйнувала це поселення і життя там не відновлювалось до XVII ст.

Портрет Івана Мазепи "Сивий гетьман". Художник Василь Березовий, 2000 р. Батуринський Національний заповідник. Світлина Т. Кербут.

У 1618-48 рр. Чернігово-Сіверщина була в складі Речі Посполитої. За наказом польського короля Сигізмунда III Вази, 1625 р. у Батурині звели замок, місце якого досі називається «Литовським замком». З того часу назва Батурин зустрічається в документах і хроніках.⁷

На залишках городища княжої доби побудували дерево-земляні укріплення та, вірогідно, оточили передмістя частоколом (острогом). Напевно, ці оборонні споруди були слабкими і залога нечисленна. 1632 р. під час Смоленської війни між Польщею й Московією Батурин уперше захопили, спустошили і спалили російські воєводи.⁸

Після війни королівська адміністрація та магнати знову заселили місто й відбудували замок. Між 1634 р. і 1648 р. з напільного боку від нього спорудили потужнішу і велику на ті часи фортецю з валами, ровами, зрубними стінами, вежами й брамами за місцевою традицією фортифікації. 1635 р. Батурин згадується у польських джерелах вже як значне поселення.

Під час розкопок нашої експедиції 2006 р. та 2008 р. в замку-цитаделі знайшли рештки шести заглиблених у ґрунт жител з нехарактерними для Чернігівщини Нового часу підбійними печами, викопаними в глиняних материкових стінках споруд. Торішнього літа на садибі по вул. Віктора Ющенка, 25 у колишній фортеці відкрили залишки житла з подібною конструкцією печі.⁹ Ю. Ситий вважає, що житла з підбійними печами належали польським колоністам, особливо жовнірам королівської залоги, які в основному мешкали на Литовському замку в другій чверті XVII ст. Ці чужинці селились серед переважаючого місцевого

українського населення міста, що будувало типові для Лівобережного Полісся дерев'яні хати з глинобитними печами.

Звільнення Батурина козаками гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.) від польських урядників та залоги у 1648 р. не було мирним. Про це свідчить виявлений археологами шар вугілля й попелу від пожежі замку того року. Ю. Ситий гадає, що житло з підбійною піччю, розкопане тогоріч на фортеці, згоріло в пожежі 1648 р. 1650 р. Хмельницький передав Кербутівському монастиреві під Батурином конфісковані землі польського шляхтича Криштофа Силича, котрий у козацьку війну став на бік Польщі.¹⁰

Однак, очевидно, частина польсько-литовських колоністів, включно з шляхтою, залишилась в Батурині, прийняла православ'я і згодом асимілювалась українським населенням. На користь цього говорить те, що використання підбійних печей польського походження не припинилось відразу після 1648 р., а продовжувалось на замку до 1670-х рр. Пізніше у місті запанували глинобитні печі, властиві місцевому житлобудуванню.

Відомо також, що родичі поляка Криштофа Силича залишились на Чернігівщині й, імовірно, були (чи стали) православними та увійшли до складу козацької старшини. Його дружина у 1651-63 рр. роздавала свої маєтності Крупицькому і Кербутівському монастирям поблизу Батурина. Найвідоміший представник цього шляхетного роду Онікій Силич став чернігівським полковником у 1657-63 рр. Кілька членів роду Силичів були старшинами Чернігівського полку в другій половині XVII-XVIII ст.¹¹

У 2005-15 рр. наша експедиція розкопала 368 поховань міщан на цвинтарі зруйнованого Троїцького собору 1692 р. у фортеці Батурина. Аналіза хронології цих поховань та демографії міста дозволила Ю. Ситому зробити наступні висновки. Кладовище функціонувало з 1625 р. до 1803 р. Батурин запустів у 30-ті рр. XVII ст. в зв'язку з вищезгаданим першим московським нападом. Проте археологи не виявляють зменшення людності міста під час війни Хмельницького.

У 1670-90-х рр. спостерігається максимальна кількість населення за всю історію Батурина. Можливо, пізніше уповільнення його росту спричинила Північна війна 1700-21 рр. Після тотального російського розорення міста 1708 р. виразно фіксується обезлюднення міста приблизно на 40 років. Від середини XVIII ст. до початку XIX ст. простежується динамічне збіль-

шення мешканців. Такі демографічні коливання у Батурині на протязі XVII-XVIII ст. співпадають з даними писемних і археологічних джерел про періоди піднесення, військові погроми та запустіння міста в той час.

За цими джерелами, 1669 р. воно стало столицею козацької держави і почало інтенсивно заселятись, зростати й розбудовуватись, посилило та модернізувало оборонні споруди. За довголітнього і славного регіменту гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) Батурин та козацька Україна досягли найвищого економічного й культурного розквіту, політичної стабільності і добробуту населення. Гетьманська столиця була важливим торговим і культурним посередником між Заходом і Сходом, провідним центром формування української державності і органів управління, концентрації військової, світської та духовної еліти, палацового й церковного будівництва потужним коштом гетьманів, полковників та урядовців і розвою художніх ремесел, барокової архітектури й мистецтва національної традиції та європейського гатунку.

1708 р. Мазепа уклав воєнно-політичний альянс зі Швецією та підняв повстання за незалежність центральної України від Московії. Батуринці першими збройно виступили проти царського війська. 2 листопада того року російська армія під командуванням генерала Олександра Меншикова, підсилена ордою кочових калмиків-тюрків, захопила, пограбувала й спалила дощенту Батурин разом з церквами, монастирями і навколишніми селами. Нападники перебили гетьманську гвардію, козаків та усіх міщан без огляду на стать і вік. Загалом там загинуло 11-14 тисяч українських військовослужбовців та цивільних, більше, ніж полягло шведів і росіян сукупно у кровопролитній Полтавській битві – 10.5 тисяч. Зберігся лист царя Петра I з наказом Меншикову цілковито

Дзвін «Голуб», відлитий на замовлення Мазепи, на дзвіниці Микільського собору м. Оренбургу в Росії. Фото А. Тарасова 2015 р.

то знищити Батурин задля покарання “зрадників”, які “боронились” супроти царського війська, та “на приклад” іншим українським містам і фортецям, що підтримали визвольні змагання Мазепи.¹² За підрахунками С. Павленка, у 1708-09 рр. загинуло біля 30 тисяч козаків, запорожців, міщан і селян, учасників антимосковського повстання гетьмана, його прихильників та членів їх родин.¹³

У численних есеях журналістів, політиків та ідеологів «руського миру» в пресі та Інтернеті, розрахованих на широкий загал, їхні автори марно намагаються спростувати свідчення десятків писемних джерел і твердження українських істориків та археологів про цілеспрямоване поголовне винищення оборонців і мирних мешканців Батурина московським військом за наказом царя Петра у 1708 р. Такі писання непрофесійних істориків без ґрунтовних знань і дослідницького досвіду є ненаукові, заполітизовані, пропагандистські й популістські і не можуть переконати неупереджених вчених.

В академічних працях деяких сучасних російських істориків Петрівської доби та у зваженій статті про взяття Батурина російською мовою у Вікіпедії ця каральна акція визнається достовірною. Однак робляться спроби тенденційно замінити вказану вище кількість жертв серед батурян і період обезлюднення міста та всіляко виправдати чи приховати політику терору і репресій царя Петра проти мазепинців та жорстоку

Рельєфні зображення гетьмана Мазепи та його герба з монограмою на дзвоні «Голуб» 1699 р. Знімок Б. Пилипенка 1927 р. (Ольга Ковалевська, *Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – поч. XXI ст.*, Київ, 2013, іл. 1).

Зрубні стіни, вежа з брамою і мостом, вали й рови цитаделі фортеці Батурина XVII ст.
Реконструйовано на базі археологічних даних у 2008 р. Світлина М. Турчина.

показову розправу Меншикова й російських вояків над захопленою столицею Гетьманщини та її населенням.¹⁴

У творах попереднього очільника Батуринської експедиції археолога д-р Володимира Коваленка (ЧНПУ), істориків С. Павленка і д-р Владислава Яценка (Харківський національний університет) на основі писемних та археологічних джерел детально й об'єктивно розглядаються дискусійні питання про штурм і погром Мазепиної твердині та масову різанину її мешканців, а також аргументовано й переконливо критикуються спроби російських авторів приховати правду про ці події чи перекрутити їх висвітлення. Вони надруковані в академічних виданнях України і Америки українською та англійською мовами і оприлюднені в Інтернеті.¹⁵

Тут пропонуємо читачам найбільш драматичний опис нищівного розорення і пограбування Мазепиної столиці включно з храмами, варварського вигублення там усіх військовиків та цивільних без помилування жінок, дітей і священників та насильств над дівчатами

й молодицями, що міститься у білоруській Могилівській хроніці Т. Р. Сурти та Ю. Трубницького. Дослідники цієї хроніки відзначають, що її головну цінність становлять унікальні повідомлення про події Північної війни. Це джерело уперше залучив для висвітлення Батуринської трагедії В. Коваленко і переклав уривок з польської мови оригіналу на українську. За його перекладом цитуємо хроніку нижче.

«А тим часом Олександр Данилович Меншиков з великою силою обложив Батурина й здобував. І хоча козаки з міста Батурина давали москалям значну відсіч, однак не змогли відбитись... І таким чином москалі... увійшли й здобули місто. І за царським наказом, в пень витяли й викололи увесь люд військовий і міський. По скритих же місцях та схованках, де хто знайшов пригожих молодиць і невинних дівчат, їх гвалтували, а по гвалтуванні кололи, і вщент пограбували й витяли.

У той самий час протягом облоги значніші міщани, рятуючи своє життя, зі скарбами, дружинами і дітьми повтікали до батуринської церкви, збудованої коштом

того ж гетьмана Мазепи (мурований Троїцький собор – автори), й замкнулися там. Але московське військо, розлючене як леви і хижі вовки, сподівалося там здобути скарби. Наставивши облогові гармати, вони вистріляли двері, хоч були міцні, а яких там знайшли людей світських і духовних, в пень витяли, панянок по церковних вівтарях гвалтували, й скарби там заховані порозхопали, і місто спустошили та спалили. У тому місці Батурині й досьогодні нікому не вільно будуватись і мешкати. Воно залишається в пустці, заросле чагарником, тільки на передмісті обмаль людей, які мають свої помешкання».¹⁶

Явно хроніст записав це повідомлення у період між 1708 р. та 1750 р., коли царські власті забороняли заселяти й відновлювати покарану Мазепину столицю. Його інформатором, правдоподібно, був очевидець погрому і масакри у Батурині, якому пощастило врятуватись від карателів та дістатись до Великого князівства Литовського. Російські фальсифікатори Батуринської трагедії ніде не наводять і не намагаються спростувати свідчення Могилівської хроніки, а лише замовчують існування такого інформативного і надійного джерела, що проливає світло на цю подію.

1750 р. гетьман Кирило Розумовський (1750-64 рр.) виклопотав дозвіл царського уряду відбудувати Батурин й повернути йому статус столиці козацької держави. Він спорудив там два великі палаци, церкви, школи, лікарні, поштову станцію і мости, насадив парки й сади та заснував кілька промислових і господарчих підприємств. Розумовський вивів російські гарнізони з міст Лівобережної України, встановив митні кордони з Росією, захищав права і вольності козацтва та намагався реформувати й модернізувати гетьманську державу і військо. Високоосвічений гетьман був покровителем науки, освіти й культури і робив заходи створити у Батурині університет, бібліотеки, друкарні, ботанічний сад та анатомічний театр, але не встиг реалізувати ці амбітні проекти.

1764 р. самовласна російська імператриця Катерина II ліквідувала Гетьманат й передала владу над центральною Україною російським генерал-губернаторам. Вона примусила Розумовського скласти булаву. Однак Батурин лишився у спадковій власності його роду і з 1776 р. відставний гетьман продовжив там монументальне будівництво та мануфактурне виробництво за свій рахунок. Вище згадувалось, що археологи простежують зростання населення, наплив новосельців та пожвавлення міського життя Батурина від середини XVIII ст. до смерті К. Розумовського у 1803 р.

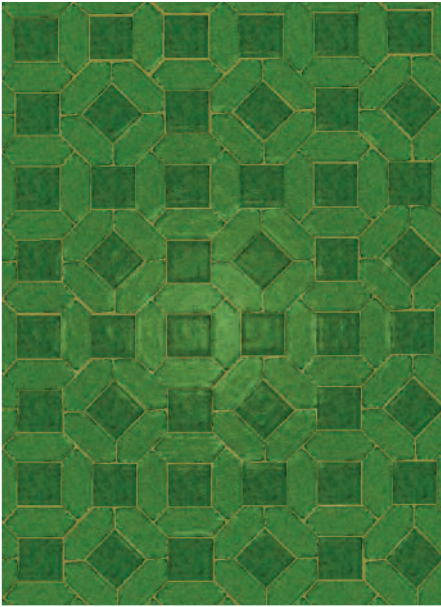

Палац Мазепи на околиці Батурина Гончарівці до 1708 р.
Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева,
комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2015 р.

Того ж року помер останній кошовий отаман знищеної царатом Запорозької Січі Петро Калнишевський (1762, 1765-75 рр.), якого ув'язнили у Соловецькому монастирі в Росії. Українська Православна Церква КП прославила його як св. праведного Петра Багатостраждального. Тож, 1803 р. упокоїлись ці останні провідники козацької держави та її війська.

У період бездержавности України колишня гетьманська столиця все більш занепадала і перетворилась на селище за советської влади. Завдяки активній діяльності Батуринського Національного історико-культурного заповідника з 1994 р., проведенню щорічних археологічних досліджень від 1995 р. і сприянню колишнього президента України В. Ющенка ревіталізації міста й масштабним натурним реконструкціям там державним коштом цитаделі фортеці, гетьманських палаців, військової скарбниці, судової палати й церков XVII-XIX ст. та розбудові музеїв старожитностей, від 2009 р. Батурин став одним з найпопулярніших центрів туризму України. За минулий рік його музеї та архітектурні пам'ятки оглянуло біля 143,000 відвідувачів з України і з-за кордону (на 13,000 візитерів більше, ніж 2014 р.). Відвідування Батуринського заповідника за перший квартал цього року було кращим, ніж тогоріч. Загалом 2015 р. музеї Чернігівщини переглянуло 886,000 осіб, з яких 44 відсотки є учні та студенти.¹⁷

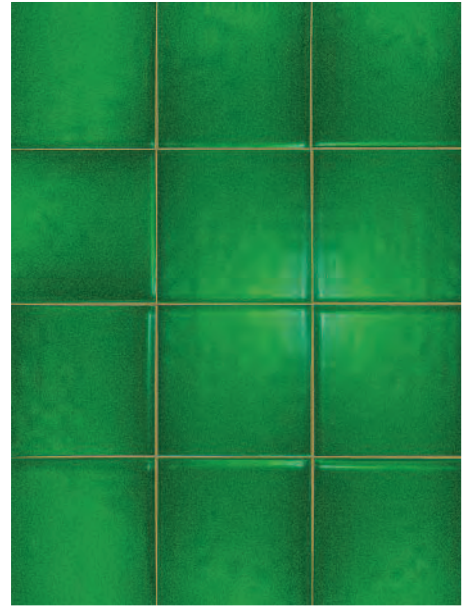
2015 р. експедиція продовжила розкопки залишків маєтку Мазепи на околиці Батурина, Гончарівці. Наприкінці 1690-х рр. він побудував там багатоприкра-

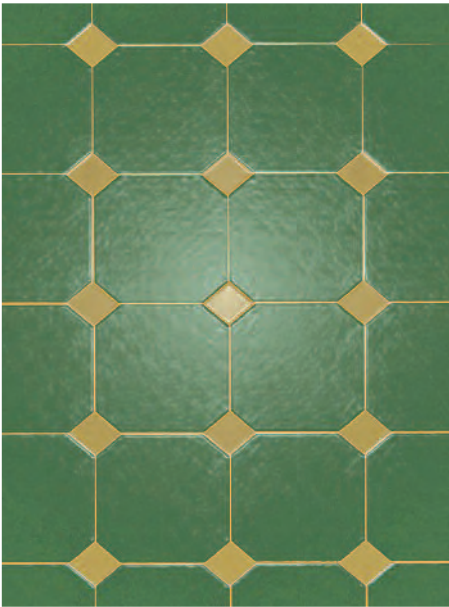
1.

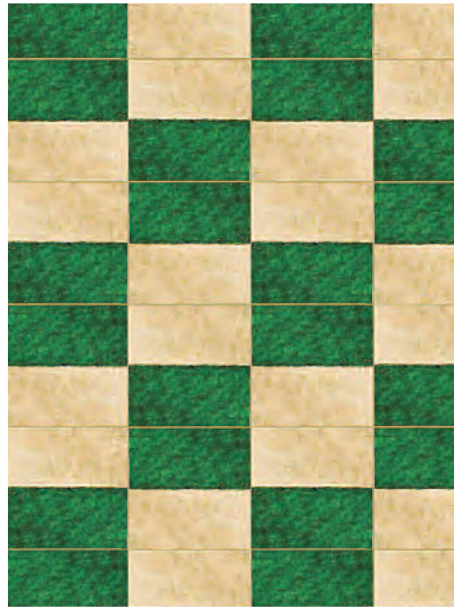
2.

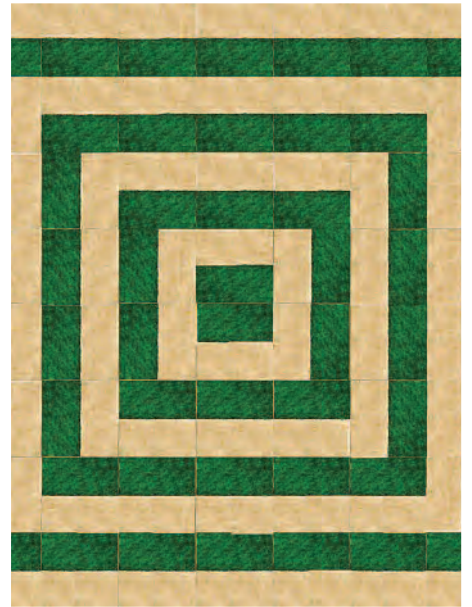
3.

4.

5.

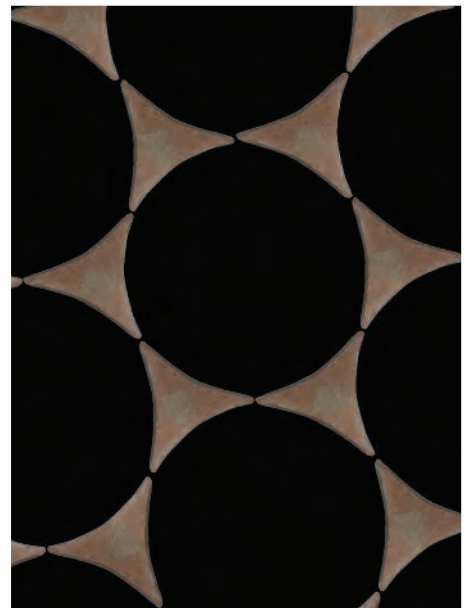
6.

7.

8.

9.

1. Комбінація товстих шестикутних видовжених і квадратних керамічних плиток, вкритих зеленою поливою (тип мощення 1).
2. Тонкі квадратні керамічні плитки, прикрашені блакитною глянзурою (тип підлоги 2).
3. Квадратні плитки з зеленою емаллю (тип мощення 3).
4. Конструкція підлоги з октагональних плиток зеленої поливи та, згодом, вставлених між ними малих квадратних плиток (тип 4).
5. Шаховий візерунок, складений з квадратних плиток, половина яких оздоблена салатомою глянзурою, а решта є без покриття (тип підлоги 5).
6. Концентричний орнамент підлоги, настеленої такими напівполив'яними – напівтеракотомими плитками (підтип 5а).
7. Покриття підлоги тонкими прямокутними плитками без глянзурі прямими поздовжніми рядами (тип мощення 6).
8. Підлога, викладена такими прямокутними теракотомими плитками методом «у ялинку» (підтип 6а).
9. Конструкція підлоги з малих тонких підтрикутних ввігнутих з усіх боків теракотомих плиток, що, згодом, оточували ще не знайдені круглі плитки (тип мощення 7).

шений цегляний палац на три поверхи з підвалом і мансардою (розміром 20 x 14.5 м) за стилем західного барокко. Під час розорення міста в 1708 р. цю головну резиденцію гетьмана пограбувало й спалило російське військо.

На основі багатолітніх розкопок фундаментів і розвалів стін Мазешиного палацу та аналізу малюнку його руїн 1744 р. з колекції Національного музею Стокгольму дослідники відтворили плян, габарити, архітектурний дизайн та декор споруди. В. Мезенцев і С. Дмитрієнка підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції екстер'єру палацу Гончарівки. В. Мезенцев вважає, що він не мав аналогій серед тогочасних цивільних будівель центральної України, а був подібним до порівняно невеликих вежових панських палаців ранньомодерної Польщі.¹⁸ Наприклад, такими є муровані триповерхові палац-башта короля Сигізмунда I Старого у м. Пьотркові Лодзінського воєводства (1519 р., 20 x 18 м), втрачені мансіони магнатів Казановських (первинна споруда кінця XVI ст.) і Котовських та відбудований замок князів Острозьких 1680-х рр. у Варшаві.

Як відомо, юнаком Мазепа служив при дворі короля Яна II Казимира Вази у Варшаві і міг спорудити й прикрасити свою батурицьку оселю на кшталт палаців чи вілл Речі Посполитої. Але не виключено, що він взурався на модні бароккові будинки Західної Європи. Звідти поширились до Польщі палаци вежового типу в XIV-XVI ст. та ренесансова й бароккова архітектура і орнаментация в цілому. У 1656-59 рр. Мазепа подорожував і навчався в університетах Німеччини, Франції, Голляндії та Італії й мав змогу ознайомитись там з кращими творами бароккової архі-

тектури та їх декором.¹⁹ В. Мезенцев детально розглянув будівельну техніку, дизайн і зовнішнє оздоблення Мазешиної резиденції у Батурині, їхнє походження та аналогії в кількох академічних статтях.²⁰

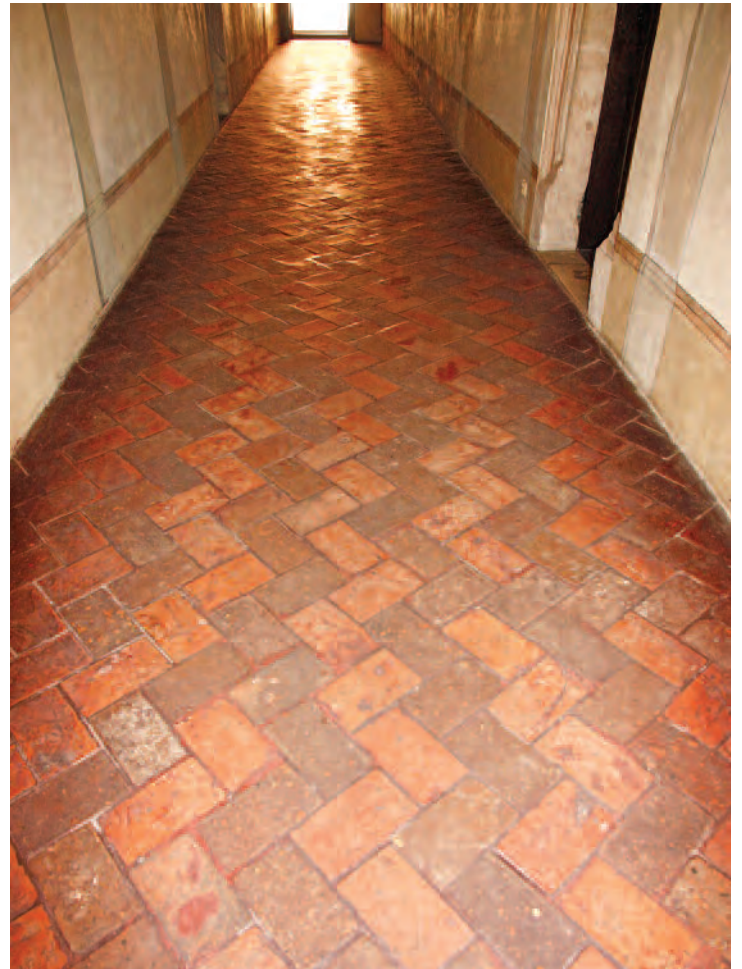
Він уперше дослідив численні фрагменти керамічних плиток підлог палацу Гончарівки, масово знайдені в ході розкопок його решток у 2009-14 рр., і виділив дев'ять конструктивних та орнаментальних типів мощення цих підлог. В. Мезенцев і С. Дмитрієнка підготували реконструкції технікою комп'ютерного фотоколажу відомих типів підлог Мазешиного палацу, які передруковані у буклеті.

Так, знайдені у найбільшій кількості керамічні товсті шестикутні видовжені плитки, що явно склали навколо квадратних плиток з чотирьох боків, виділено як достовірний тип мощення підлоги 1. Вони мають товщину 3-4 см і були вкриті зеленою поливою. Ймовірно, такими фігурними чепурними товстими плитками настелили підлогу першого, наземного, поверху палацу, яку підтримували цегляні склепіння льоху. На першому ярусі могла знаходитись парадна зала для офіційних авдієнцій, нарад та бенкетів.

На основі обстеження численних уламків тонких керамічних плиток (1.2-1.5 см завтовшки) В. Мезенцев і С. Дмитрієнка гіпотетично реконструювали комп'ютерним методом палатові підлоги восьми типів. Такими є складені з квадратних плиток, вкритих рідкісною блакитною і найбільш поширеною зеленою глянзурою, типи мощення 2 і 3; комбінація восьмикутних/октагональних плиток із зеленою емаллю та ще не виявлених, згодом, вставлених між ними малих квадратних плиток (тип підлоги 4); незвичайні квадратні плитки, половина яких прикрашена сала-

Керамічні полив'яні й теракотова плитки підлог ранньомодерних міщанських кам'яниць Кракова з колекції Національного музею міста. Фото підлог польських та італійських споруд В. Мезенцева, 2014-15 рр.

Підлога коридору найстаршого колеґіуму (1400 р.) Ягеллонського університету в Кракові, складена з прямокутних теракотових плиток способом «у ялинку».

товою поливою, а решта є теракотовою (випалена глина без покриття), що складаються у шаховий, лінійний чи концентричний візерунки підлог (тип мощення 5 і підтип 5а); прямокутні витягнуті плитки без глязури, котрі могли настелити прямими поздовжніми рядами на зразок ординарної цегляної кладки з перев'язкою швів та способом «у ялинку» (тип підлоги 6 і підтип 6а); незвичайні малі теракотові підтрикутні плитки, ввігнуті з усіх боків, що, згодом, оточували ще не знайдені круглі плитки і заповнювали проміжки між ними (тип мощення 7).

Правдоподібно, такі ошатні тонкі удвічі легші плитки призначались для підлог другого й третього поверхів та мансарди, які, очевидно, мали балочні перекриття, легші за склепіння. Там могли розміщуватись опочивальні, приймальні, вітальні та інші приватні покої Мазепи і його дружини Ганни (†1702 р.), кабінет гетьмана, генеральна військова й особиста

канцелярія, бібліотека і державний архів. Дешевші найпростіші прямокутні керамічні плитки без емалі (типи мощення 6, 6а) використали для опорядження підлог, радше, менш важливих і скромніше оформлених службових приміщень, кімнат для гостей та слуг, сіней, комор чи коридорів.

Форми плиток, конструкції і орнаменталізації підлог XVII-XVIII ст., аналогічні відтвореним в палаці Гончарівки (типи 1, 3, 6 і 7 мощення підлог), відомі у центральній апсиді Софійського собору та митрополічій палаті в Києві, настоятельському корпусі XVI ст. Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському і Троїцькому соборі 1675 р. Густинського монастиря під м. Прилуками на Чернігівщині та замку князів Острозьких XVI-XVIII ст. в м. Острозі Рівненської обл. Зображення підлог храмів, монастирських й світських споруд, схожі на типи 1-5 і 6 мощення підлог Мазепиноного палацу, зустрічаються

Підлога центральної нави костюлу свв. Петра і Павла 1619 р. у Кракові, скомбінована з мармурових шестикутних та квадратних плит.

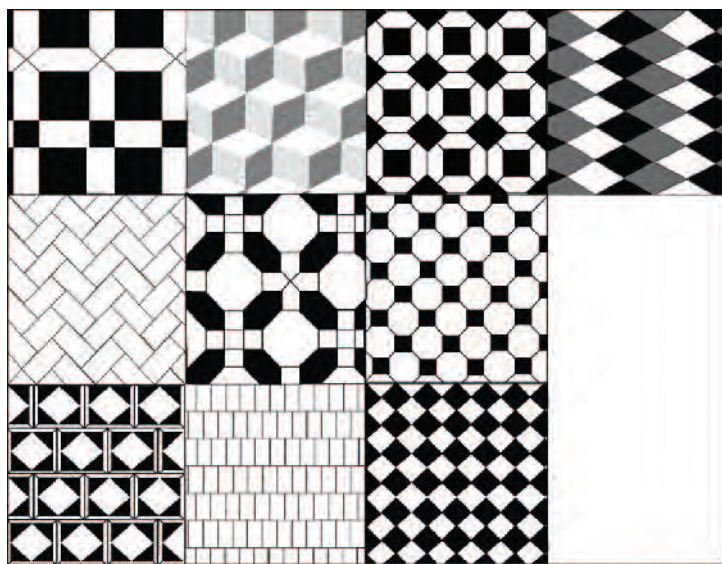
Підлога бічної нави костюлу свв. Петра і Павла, вимощена двоколірними мармуровими октагональними й малими проміжними квадратними плитками.

Мармурова шахова підлога бічної нави костюлу св. Ганни 1703 р. у Кракові.

Покриття підлоги бічної нави костюлу св. Ганни двоколірними мармуровими восьмикутними і малими квадратними плитками.

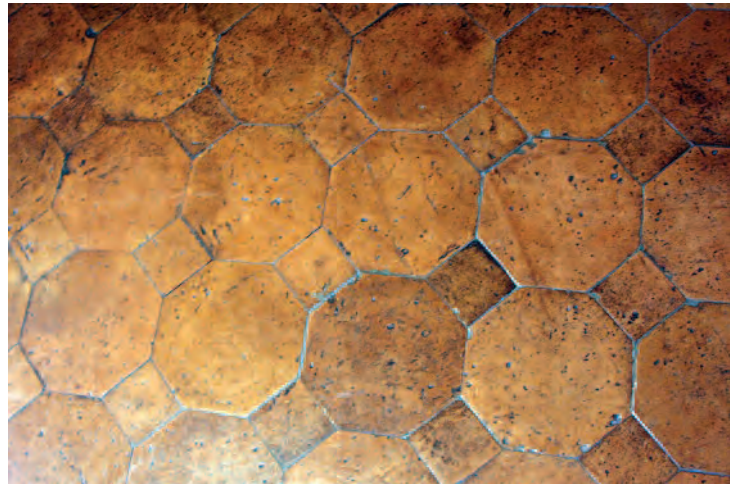

на українських бароккових іконах та гравюрах.²¹

В. Мезенцев уперше порівняв форми і оздоблення плиток та способи покриття ними підлог палацу Гончарівки і культових й світських споруд Польщі та північної Італії Нового часу. Він використав головно свої візуальні обстеження й фотографії підлог архітектурних пам'яток цих країн, зроблені 2014-15 рр.²²

За середньовіччя та добу Відродження і барокко керамічні підлоги широко використовували в міщан-

Малюнок 10 конструкцій і орнаментів кам'яних та паркетних підлог, вживаних у спорудах Польщі на межі XVII-XVIII ст., архітекта Тильмана ван Гамерена. Комп'ютерне редагування ілюстрації С. Дмитрієнка.

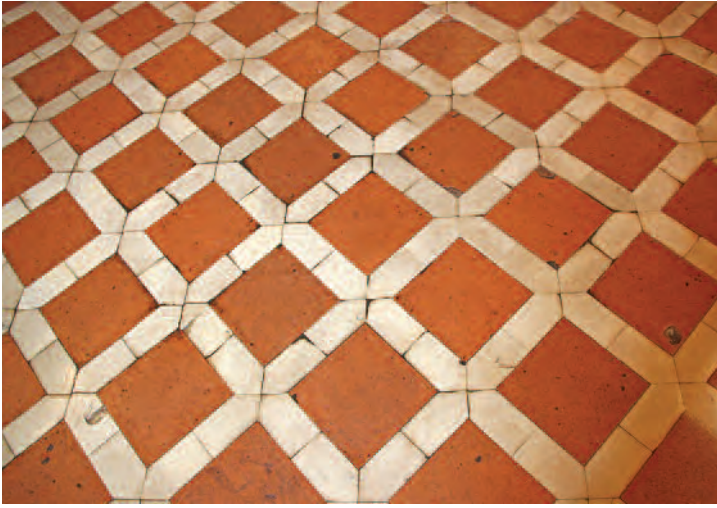

Пізньоренесансні підлоги залі й кімнат палаццо Даванцаті XIV-XVI у м. Фльоренції, складені з шестикутних видовжених і квадратних, октагональних з малими квадратними проміжними вставками, більших квадратних і прямокутних («у ялинку») теракотових плиток.

Підлога палаццо д'Аккурсіо (магістрат) XIV-XVI ст. у м. Болоньї, настелена прямокутними теракотовими плитками поздовжніми рядами.

Старовинна підлога з комбінацією теракотових октагональних плиток та малих керамічних квадратних плиток, прикрашених глазурою з рослинним мотивом. Музей антропології та етнології при палаццо Нонфініто 1600 р. у Фльоренції.

Підлога залі флорентійського палаццо Пітті 1458, скомбінована з теракотових квадратних плит і половинок мармурових шестикутних вузьких плиток.

Орнамент підлоги палаццо Пітті з концентричних прямокутників, викладений малими квадратними мармуровими плитками та квадратними й прямокутними теракотовими плитками.

ських кам'яницях м. Кракова. Ранньомодерні плитки там переважно квадратні, розміром 21 x 2-4 см. Крім теракотових, відомі зразки, прикрашені здебільше зеленою, бронзовою та рідко темно-синьою і блакитною глазурою. Підлоги помешкань міщан звичайно були монохромні. В костьолах, каплицях, кляшторах, палацах, замках та інших багатих мурованих будинках Кракова й Варшави Нового часу підлоги, як правило, робили з плит місцевого мармуру, вапняку та інших порід каменю різного кольору.

Аналогії реконструйованим типам мощення підлог гетьманського палацу Батурина виявлено серед форм плит, конструкцій та декору старовинних керамічних і здебільше кам'яних підлог таких споруд, як найстарший колегіум ("Collegium Maius", біля 1400 р.) Ягеллонського університету, костьоли свв. Петра і Павла 1619 р. та св. Ганни 1703 р. у Кракові.

Зокрема, шахові підлоги з квадратних кам'яних плит двох кольорів часто вживались у ранньомодерних сакральних і цивільних будівлях польсько-литовської держави. Наприклад, такі підлоги XVI-XVIII ст. збереглися в костьолі св. Ганни 1454 р. у Варшаві. Вони відновлені у резиденціях польських королів на Вавелі в Кракові та Віланові (1696 р.), відбудованих домініканському костьолі св. Яцека 1639 р. та багатьох барокових храмах і палацах магнатів Варшави. Шаховий візерунок підлог інтер'єрів також зображено на численних українських барокових гравюрах та іконах. Нагадаємо, що тип 5 мощення підлоги Мазепиною резиденції гіпотетично реконструйовано як шаховий дизайн.

Зберігся малюнок, зроблений відомим голландським архітектором Тильманом ван Гамереном (1632-1706 рр.).²³ Він запроєктував силу палаців, вілл і костьолів у Польщі наприкінці XVII – на початку XVIII ст. На його малюнку зображено 10 конструкцій і орнаментів підлог, які виготовляли з кам'яних плит та паркетів. Вони використовувались у костьолах і палацах Речі Посполитої за гетьманування Мазепа. Серед них бачимо форми плиток та п'ять схем їх викладення, аналогічних до відтворених типів 1-5 і ба мощення підлог гончарівського палацу.

Проведене порівняння показує, що шість з дев'яти реконструйованих дизайнів керамічних підлог цього палацу (типи 1-5, 6а, за винятком підтипу 5а, типів 6 і 7) вживали в культових, академічних і житлових спорудах Польщі XVII-XVIII ст. Відміною було тільки домінування кам'яних підлог у тогочасних костьолах, кляшторах та маєтках. В останніх стали модними і паркетні підлоги.

Підлоги з теракотових плиток різних форм кольору випаленої глини типові для кімнат, заль і галерій ренесансових й барокових палаццо, ратуш та інших світських і монастирських будівель регіонів Тоскани та Емілії-Романьї в Італії. Найбільше аналогій формам плиток і прийомам складання з них підлог Мазепиною резиденції виявлено в палацах-музеях Даванцаті XIV-XVI ст., Нонфінито 1600 р. й Пітті 1458 р. у м. Флоренції. Їх також зустрічаємо в пізньосередньовічних і ранньомодерних палаццо Веккіо (ратуша 1315 р.), будинку управи ремісничих цехів і торгових гільдій з

Польська дубова шафа для одягу XVII-XVIII ст. зі збірки Державного історико-культурного заповідника м. Путивля Сумської обл. Знімки шаф В. Мезенцева.

Фрагмент шафи з Путивльського заповідника з рельєфними різьбленими зображеннями клясичних жінок і рослинним візерунком.

храмом Орсанмікеле 1350 р. та галеріях на подвір'ях монастирів при базиліках Сан-Лоренцо 1470 р. і Санта-Кроче 1385 р. у Фльоренції, палаццо деї Вескові XI-XV ст. в тосканському м. Пістої та палаццо д'Аккурсіо (магістрат) XIV-XVI ст. м. Болоньї.

Так, сім з дев'яти відтворених конструкцій і орнаментів підлог палацу Гончарівки (типи мощення

1-4, 5а-6а, за виключенням типів 5 і 7) знаходять аналогії серед дизайнів ранньомодерних підлог названих споруд Тоскани й Емілії-Романьї. Відмінністю останніх було лише панування теракотових підлог і обмежене застосування полив'яних плиток.

На підставі проведених порівнянь В. Мезенцев гадає, що більшість форм плиток і способів викладення підлог батуринського палацу (найпевніше, типи 1, 4, 5а-6а) мають італійське походження. За його версією, їхні дизайни витворили майстри північної Італії пізнього Відродження, можливо, фльорентійські.

У XVI-XVII ст. запрошені італійські архітекти і декоратори запровадили ці фасони підлог у комплексі з модною ренесансовою, маньєристичною й барокковою архітектурою, будівельною технікою і декором до Польщі та України. Так, вони спорудили й прикрасили вищезгадані ренесансний замок князя Костянтина Острозького у Острозі та першу бароккову будівлю Польщі, костьол свв. Петра і Павла у Кракові. В XVI-XVII ст. італійські маестро звели визначні католицькі й православні храми, кляштори і кам'яниці заможних міщан у Львові. 1613 р. італійський архітект Себастьяно Браччі відновив Успенську церкву на Подолі в Києві. 1637 р. київський митрополит Петро Могила запросив знаного архітекта, декоратора і маляра Октавіано Манчіні відбудувати занепаді Софійський собор та Успенський собор Києво-Печерської Лаври. В 1637-38 рр. разом з ним у реставрації київських храмів брали участь італійські, польські та українські підмайстри, помічники й учні.²⁴

Вірогідно, у XVI-XVII ст. українські, польські та запрошені західноєвропейські архітекти і оформлювачі споруд перейняли, дещо перетлумачили й поширили деякі італійські конструкції та орнаменти підлог, вживали їх разом з місцевими та західноєвропейськими з урахунком льокальних будівельних матеріалів і традицій архітектури й декору. Таким чином, польські та західноєвропейські архітекти й декоратори також могли перенести в ранньомодерну Україну італійські фасони підлог.

Можна вважати, що до зведення палацу Гончарівки перед 1700 р. провідні майстри будівельної майоліки Києва вже перейняли від західних колег модні дизайни підлог північноіталійського походження. На той час їх адаптовані версії правомірно розглядати вже як засоби опорядження інтер'єру синкретичного українського барокко.

Ю. Ситий переконливо показав, що усі керамічні орнаментальні деталі гончарівського палацу виготовили

Барокова шафа подібного дизайну та різьбленого декору з експозиції Національного музею у Кракові.

найдосконаліші київські кахлярі.²⁵ Очевидно, у Батурині вони зформували, прикрасили глазурою й випалили плитки підлог цього палацу та змонтували їх на усіх поверхах. Мазепа недаремно запросив кращих київських кахлярів оздобити інтер'єр та екстер'єр своєї головної оселі. Він сприяв розвою керамічного художнього ремесла козацької держави і цінував це національне самобутнє мистецтво.

Гетьман міг замовити архітекам і декораторам разом із західнобароковою архітектурою для своєї резиденції перейняти модні зразки мощення підлог від палаців, вілл і мансіонів можновладців Речі Посполитої чи Західної Європи XVII ст. Зокрема, допустимо, що Мазепа запозичив з тогочасного архітектурного убору Польщі чотири асимільовані італійські конструкції і орнаменти підлог та популярні там шахові підлоги (типи 1, 4, 5, 6, 6а підлог палацу Гончарівки). Київські оформлювачі його палацу могли переробити польські дизайни підлог з кам'яних плит на їхні місцеві репліки, складені з керамічних полив'яних різнобарвних і теракотових плиток за звичаєм опорядження цегляних будинків Середньої Наддніпрянщини XVII ст.

Чи не мали українські будівничі зображень різних конструкцій і візерунків підлог споруд Заходу, подібних до їх малюнку Т. Гамерена? Такі архітектурні малюнки могли бути у добірній бібліотеці при резиденції Мазепи в Батурині з огляду на активне будівництво і відновлення ним церков та монастирів.

На основі аналізу малюнку руїн Мазепаїного палацу 1744 р. його архітектурний дизайн відноситься до стилю зрілого центральноевропейського барокко.²⁶ Однак, за археологічними даними, фриз антаблементу прикрасили керамічними полив'яними барвистими розетками. Такі деталі були притаманні мурованим культовим будівлям Києва XVII-XVIII ст. і не властиві бароковій архітектурі Заходу. Їх могли привнести київські майстри. Таким чином, високохудожнє зовнішнє й внутрішнє оздоблення цього палацу було синтезом прийомів західного та українського (точніше, київського) барокко.

Використання семи-дев'яти виділених способів мощення керамічних підлог, більшість з яких прикрашені глазурою зеленого та особливо рідкісного блакитного кольору, а також близько 30 різновидів полив'яних поліхромних пічних кахлів, п'яти типів розеток і гербових плит свідчить про надзвичайно багату, дорогу й імпозантну орнаментацию Мазепаїної резиденції в Батурині. Вона була неперевершеною серед відомих палат інших гетьманів, полковників та генеральних старшин.

Проведені В. Мезенцевим порівняння конструкції та декору підлог палацу Гончарівки і архітектурних пам'яток Польщі й північної Італії Нового часу виявляють досі невідомі західні впливи на оформлення інтер'єрів сакральних і цивільних споруд Гетьманщини та Речі Посполитої. Численність знайдених аналогій говорить на користь достовірності опублікованих комп'ютерних реконструкцій підлог головної столичної резиденції Мазепи.²⁷

У відбудованій палаті гетьмана Дем'яна Многогрішного (1669-72 рр.) на цитаделі, палаці Розумовського 1799 р. й кам'яниці генерального судді Василя Кочубея (1700-08 рр.) співробітники Батуринського заповідника і реставратори створили натурні реконструкції покоїв, кабінетів, заль, домової каплиці, сіней та інших приміщень. Вони продовжують облаштовувати й поповнювати ці інтер'єри меблями, картинами, знаменами, килимами та іншими експонатами XVII-XVIII ст.

В. Мезенцев і С. Дмитрієнко підготували гіпотетичні реконструкції технікою комп'ютерного фотоколажу двох мешкальних світлиць та парадної залі

1.

2.

3.

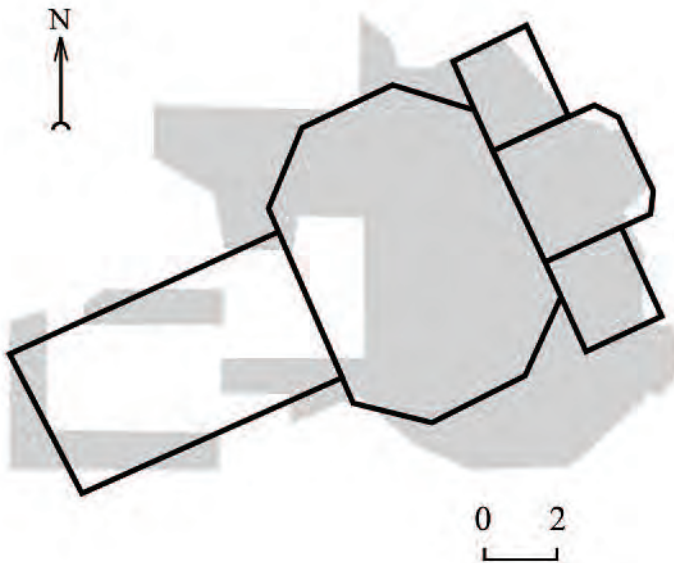
Гіпотетичні реконструкції умебльованих інтер'єрів палацу Гончарівки
В. Мезенцева, комп'ютерні фотоколажі С. Дмитрієнка, 2016 р.

1. Світлиця приватних покоїв Мазепи на горішніх поверхах палацу з підлогою, вимощеною тонкими керамічними плитками з рідкісною блакитною поливою.
2. Покоєва кімната гетьмана на верхніх ярусах його резиденції з підлогою, вкритою тонкими керамічними плитками, прикрашеними поширеною зеленою г'лязурою.
3. Заля для прийнять, нарад і бенкетів на першому поверсі Мазепиною палацу, оформлена портретами монархів, з комбінованою підлогою з товстих шестикутних видовжених та квадратних керамічних плиток зеленої емалі.

зруйнованого палацу Гончарівки, які уперше опубліковано в цій праці. Вони виконані на базі розглянутих вище комп'ютерних реконструкцій підлог палацу, наших уявлень про дерев'яні перекриття/стелі його наземних поверхів, графічних і натурних реконструкцій кахляних печей Батурина кінця XVII – початку XVIII ст., архітектурних та декоративних елементів малюнку Мазепиної резиденції 1744 р., писемних згадок про її залю, відомостей про меблі, портрети, ікони та

срібний столовий посуд, що вчені приписують гетьманові, й матеріалів багатолітніх розкопок залишків тої споруди.

Для цього завдання відібрано найбільш надійні реконструкції її підлог, вкритих зеленою (типи 1, 3) та блакитною поливою (тип 2). На зображеннях двох світлиць і залі стелі, згодом, зроблені з поперечних та перехрещених балок, а стіни побілені вапном. Під час розкопок гончарівського палацу часто виявляли

Плян дерев'яної церкви Мазепиною маєтку на Гончарівці (до 1700 р.). Гіпотетична реконструкція Р. Луценка, 2015 р.

рештки тиньку й побілки на цеглі та керамічних карнизних бльоках.²⁸ Відтворені інтер'єри кам'яниць Многогрішного і Кочубея є також побілені. Прямокутна форма вікон, їх розташування та дизайн ліпного порталу входу з рельєфним гербом Мазепи на фронтончику запозичені з кресленика цього палацу 1744 р. Там намальовано його чільну фасадну шириною на три вікна з порталом дверей.

Дотепер член Батурицької експедиції, докторантка Національного університету «Києво-Могилянська академія», Людмила Мироненко, котра спеціалізується у вивченні керамічних виробів гетьманської столиці, підготувала графічну реконструкцію тільки однієї триярусної печі з кахлями зеленої глазурі палацу Гончарівки.²⁹ Тому кахляних печей інших кольорів емалі та теракотових у наших реконструкціях його інтер'єрів не використовувалось.

У Державному історико-культурному заповіднику м. Путивля Сумської обл. збереглась велика дубова шафа для одягу, яку передали краєзнавчому музеєві міста у 1920-х рр. з пограбованої большевиками садиби царського генерала. Директор заповідника Сергій Тупик вірить у переказ того часу про походження цієї шафи з палацу Мазепи у Батурині.

Ця шафа темно-брунатної поліровки стоїть на масивних елєпсоїдних гранчастих ніжках і має риси барокового будинку з високим профільованим карнизом й цоколем. Лицьову площину шафи членують три півколонки з капітелями з артистичними рельєфними голівками клясичних жінок, облямованими лис-

тями аканту та волютами по боках. Півколонки спираються на високі п'єдестали на рівні цоколю і вкриті майстерним різьбленим рослинним і квітковим орнаментом. Двоє дверцят шафи та її бічні сторони прикрашені фігурними щитами з рельєфними зображеннями фігур античних жінок й рослинними мотивами по кутах. Різьблені рослинні візерунки оздоблюють також два горизонтальні висувні ящики та п'єдестали півколон на цоколі шафи. За польськими аналогіями, на її фронтальній частині у центрі під карнизом мав би розміщуватись рельєфний дерев'яний герб, який, мабуть, зняли звідти й залишили там значне порожнє недекороване місце.

Барокові шафи подібного дизайну і орнаментациї збереглись у значній кількості в Польщі та західній Україні, зокрема, у Вавельському королівському замку-музеї та Національному музеї в Кракові й Любеліському замку-музеї. На багатьох з них бачимо великі різьблені герби у центрі під карнизом. Такі меблі виготовляли німецькі тєслярі й різьбярї у м. Гданську в XVII-XVIII ст. і вони поширились по Речі Посполитій.

Мазєпа міг замовити звідти таку модну тоді шафу з вирізьбленою своєю геральдичною емблемою. Однак після поразки його повстання герби, монограми та портрети непокірного гетьмана масово нищили. Ймовірно, це зробив і новий власник шафи.

Не виключено, що Мазєпа продав чи подарував її до розорення Батурина й свого палацу. Також Меншиков і київський губернатор князь Дмитро Голіцин пограбували гетьманську резиденцію й вивезли до Києва трофеї, серед яких могла бути і ця модна польська шафа. У листі губернатора до генерала 7 грудня 1708 р. згадуються загарбані «пожитки, залишені від Мазєпи... усі на польську руку».³⁰ Меншиков забрав собі найцінніші трофеї, а Голіцин решту продав. У листі останнього від 31 грудня того року також повідомляється, що до повстання гетьман відправляв свої скарби до Гданська та Стамбулу.³¹ Тому твердження співробітників Путивльського заповідника про походження описаної шафи з палацу Мазєпи у Батурині уявляється правдоподібним.

На реконструкції світлиці його палацу з блакитною глазурованою підлогою використано фотографію В. Мєзенцева схожої польської барокової шафи кращої збереженості з цілою геральдичною символікою в центрі карнизу, що експонується у краківському Національному музеї. Знімок ренесансної шафи з колекції того ж музею вжито для відтворення житлової кімнати

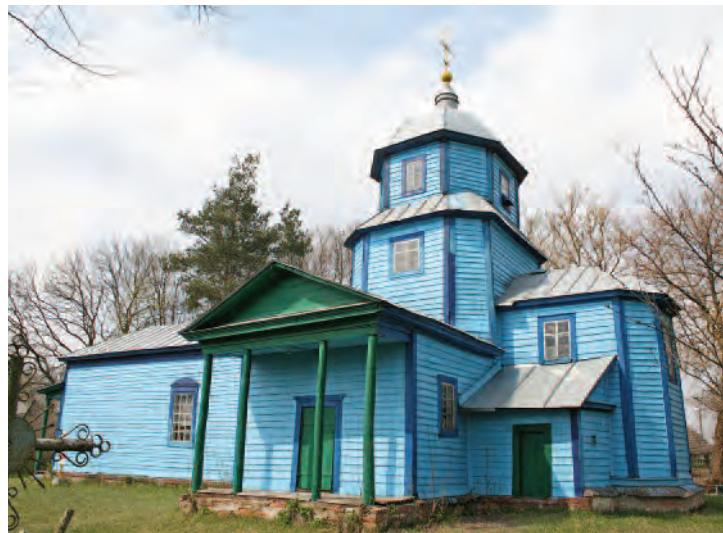
з підлогою і кахляною піччю зеленої поливи. Світлину дерев'яного крісла на цій реконструкції вибрано з фото меблів XVII ст. в Інтернеті. Однак комп'ютерним методом замінено його спинку на різьблене завершення фотелю В. Кочубея. Цей експонат виставлено у батуринській резиденції генерального судді, де зробено його знімок.³²

На стіні відтвореної світлиці з блакитною підлогою палацу Гончарівки повішено «Портрет Івана Мазепи в латах з Андріївською стрічкою» 1725-50 рр. невідомого маляра зі збірки Дніпропетровського художнього музею. Дослідниця іконографії Мазепи О. Ковалевська вважає цей портрет достовірним зображенням гетьмана.³³ У реконструкціях обох світлиць також використано портрет літньої пані, яку українські науковці ідентифікують з його матір'ю Марією-Магдалиною, ігуменею Києво-Печерського Вознесінського дівочого монастиря.³⁴ Він експонується у палаці-музеї єпископа Еразма Цьолека в Кракові.

Побожний Мазепа особливо шанував ікону Іллінської Богородиці 1658 р., яка за його життя знаходилась у Троїцько-Іллінському монастирі Чернігова, та ікону Матері Божої Дігтярівської (до 1700 р.), що була святинею Покровської церкви 1708 р. в с. Дігтярівці Новгород-Сіверського р-ну, Чернігівської обл. Гетьман фундував для них коштовні срібні позолочені шати та їздив молитись перед цими чудотворними образами.³⁵ За богоборчеської влади, оригінали названих ікон зникли і до нашого часу дійшли лише їхні копії XVIII-XIX ст.³⁶ Фото таких списків й використано у реконструкції мешкання Мазепи із зеленою підлогою. Він міг замовити копії цих знаменитих ікон для своєї резиденції.

На стіні відтвореної світлиці з блакитною глянцюваною підлогою поміщено ікону Богородиці з Христом-Немовлям XVII ст. По кутах ікони вирізьблено чотири голівки янголів-путті у народній манері. За легендою, Мазепа 1707 р. подарував цей образ одній православної церкві Жовківського р-ну, Львівської обл. Ікона потрапила до колекції Тараса Лозинського (Львів), котрий подарував її Батуринському заповідникові в 2003 р. Тепер вона виставлена у будинку-музеї В. Кочубея і була зфотографована В. Мезенцевим.

У кімнаті з блакитною підлогою на полицях ренесансного флямандського буфету, знімок якого запозичено з Інтернету, поставлені для окраси інтер'єру срібні таріль, кухоль і келих. Вони декоровані позолотою, гравіруванням й штампованими рельєфними зображеннями янголів і святих та рослинними орна-

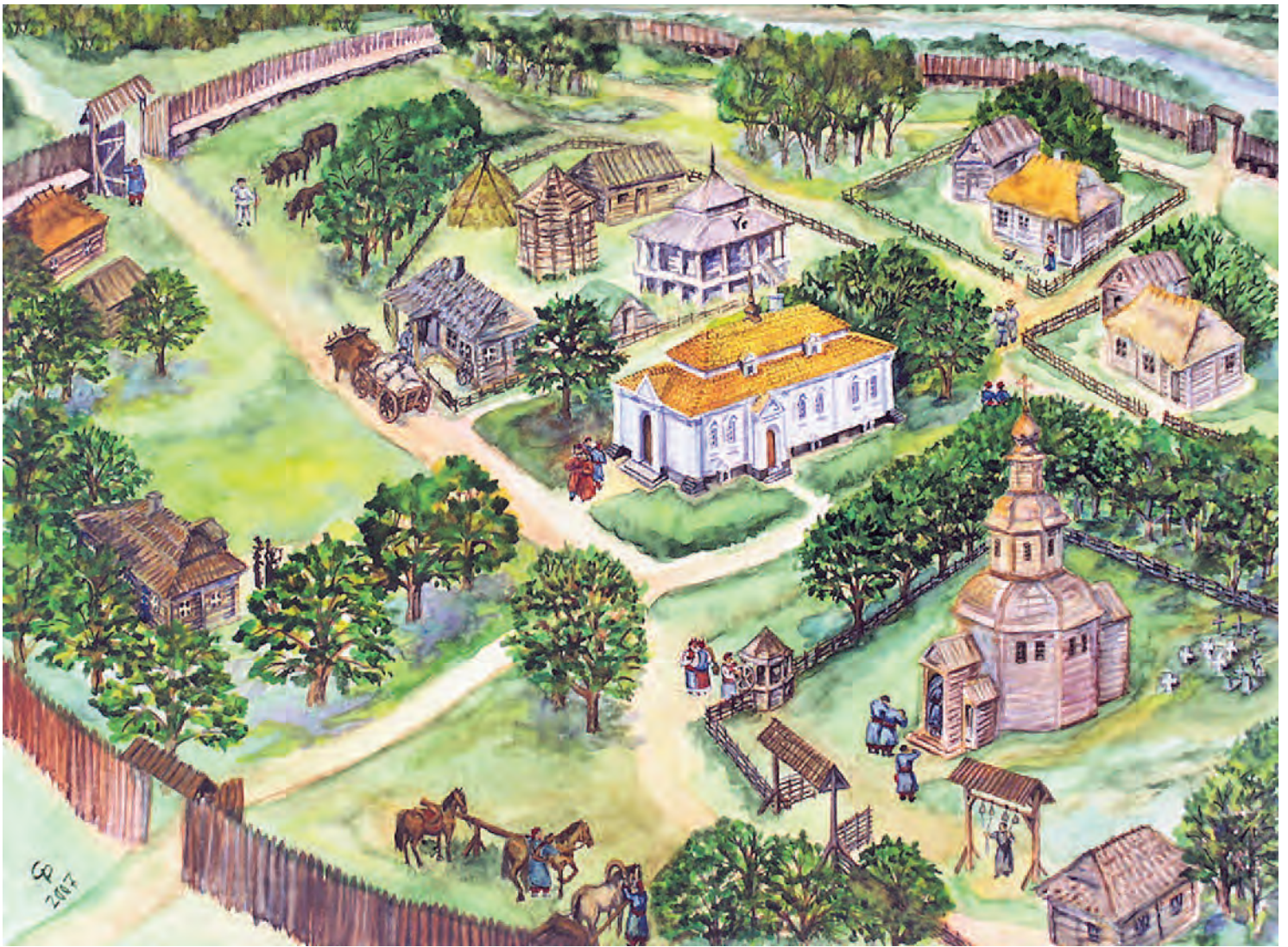
Успенська церква 1709 р. у с. Сваричівці Ічнянського р-ну Чернігівської обл. Фото В. Вечерського.

ментами. Їх світлини зроблені В. Мезенцевим. Це є копії автентичних дорогих срібних посудин, що приписують Мазепі, із зібрання Батуринського заповідника.³⁷

Нагадаємо, що, на думку В. Мезенцева, на першому поверсі палацу Гончарівки розміщувалась зала для офіційних прийнять, засідань і бенкетів з підлогою, викладеною шестикутними видовженими керамічними плитками у комбінації з квадратовими, вкритими зеленою поливою (достовірний тип мощення 1). В цій брошурі уперше надруковано комп'ютерну реконструкцію частини цієї залі. За писемними джерелами, її головною атракцією була галерія портретів, що передано на реконструкції.

1704 р. посол французького короля Людовика XIV Жан де Балюз відвідав «резиденцію принца Мазепи... господаря України» у Батурині.³⁸ Нею з 1700 р. був палац Гончарівки. Дипломат описав цю візиту в листі до свого родича. Там Балюз повідомив, що «... у залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет його Величності (Людовика XIV – Теодор Мацьків). Там же, але на менше видному місці, я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів».³⁹

В. Мезенцев пропонує наступну ідентифікацію портретів названих правителів. У залі Мазепиною палацу поруч з домінуючим портретом Людовика XIV висіли портрети тогочасного цісаря Габсбурзької імперії Леопольда I (1658-1705 рр.), польського короля Яна II Казимира Вази (1648-68 рр.), при дворі якого служив майбутній гетьман, та тогочасного турецького

Садиба генерального судді Василя Кочубея з житловою кам'яницею і дубовою Введенською церквою (після 1700 р.) у Батурині. Мальована реконструкція С. Дмитрієнка, 2007 р. Батуринський Національний заповідник.

султана Ахмеда III (1703-30 рр.). За доносами В. Кочубея 1707 р. про нелояльність Мазепи царським властям, він спілкувався й листувався з султаном і пашами Османської імперії без відома царя, що заборонялось українським гетьманам.⁴⁰ Про пересилку Мазепою скринь зі скарбом до Стамбулу до його повстання згадувалось вище. У 1709 р. Ахмед III надав притулок у турецьких володіннях шведській армії й козакам після поразки у Полтавській битві та відмовився видати Мазепу на вимогу царя Петра. На реконструкції цієї зали поміщено портрети названих монархів, відібрані з Інтернетних ресурсів.

Звідти також запозичено фото барокового довгого столу зі стільцями для відтворення зали, де проводились зустрічі гетьмана з старшинською верхівкою та чужоземними послами. У Літописі Самійла Величка при описі подій 1700 р. повідомляється про наради й

трапези полковників і урядовців з гетьманом, урочисті призначення на державні посади та традиційні святкування Великодня у домі Мазепи на Гончарівці.⁴¹ Про його «розкішні прийняття у своїй резиденції для козацької старшини» пише також Балюз.⁴² Запропоновані реконструкції парадної зали та двох покоєвих кімнат Мазепи допомагають візуально уявити дизайн, оформлення і умеблювання інтер'єрів його зруйнованого палацу в Батурині.

Минулого літа археологи завершили розкопки залишків дерев'яної церкви Мазепиної садиби на Гончарівці. Очевидно, гетьман спорудив її одночасно з палацом до 1700 р.

Цей храм неодноразово згадується в історичних джерелах, однак назва його невідома. Він пережив погром Батурина 1708 р., але відтоді стояв у пустці з пошкодженим іконостасом серед руїн Мазепино

двору. До 1760 р. храм зруйнувався чи був розібраний, подібно до розкопаних зрубних жител гетьманського маєтку.

Розкопки решток церкви проводились під керівництвом члена Батуринської експедиції археолога Романа Луценка (ЧНПУ) у 2011-15 рр. Вона стояла приблизно за 30 м на північний захід від палацу і мала середні розміри, не менше 19 x 11 м. Підвал, піч та мурований цоколь там відсутні. Р. Луценко гіпотетично реконструював плян цієї церкви і гадає, що вона була тридільною й складалась з вівтарної частини, центрального восьмигранного зруба та прямокутного видовженого бабинця. Храм мав п'ятигранну апсиду, орієнтовану на північний схід. З боків до неї примикали жертвник і дяконник.

Дослідник припускає, що за пляном та архітектурним рішенням найближчою аналогією гончарівського храму була первинна тричасна Успенська церква 1709 р. в с. Сваричівці Ічнянського р-ну Чернігівської обл.⁴³ Це є унікально збережена пам'ятка дерев'яної монументальної народної архітектури Чернігівщини Мазепиного часу. В XIX ст. з півночі й півдня до середнього восьмерика прибудували притвори з портиками і Успенська церква стала хрещаткою.⁴⁴

Поховань біля храму Гончарівки не виявили, але з ним пов'язані важливі артефакти. 2010 р. на його місці знайшли раритетний масивний мідяний двосторонній наперсний хрест-квадрифолій з грецькими написами XVII ст., який тоді носили на ланцюжку високі духовні особи.⁴⁵

У 2011 р. в ході розкопок на південь від гетьманського палацу знайшли уламок теракотової закладної дошки з уривком напису кирилицею. Вона подібна

до цілої керамічної закладної дошки, котра стояла у фасадній ніші над входом до мурованої церкви св. Іоанна Предтечі Чернігівського колегіуму XVII-XVIII ст. На ній добре збереглися рельєфні герб і монограма Мазепи та повний напис, що прославляє його за фінансування спорудження храму колегіуму в 1700-02 рр.

Плита, фрагмент якої знайшли на Гончарівці, напевно, мала ідентичну геральдичну емблему гетьмана й текст, де відзначено фундацію ним церкви та дату її закладки чи освячення. Вірогідно, цю керамічну плиту також встановили на фасаді дерев'яного храму Мазепиної садиби. Опорядження його таким рідкісним дорогим декорованим барельєфом з ктиторським написом говорить про непересічне значення церкви головної гетьманської резиденції, незалежно від дешевого матеріалу споруди.⁴⁶

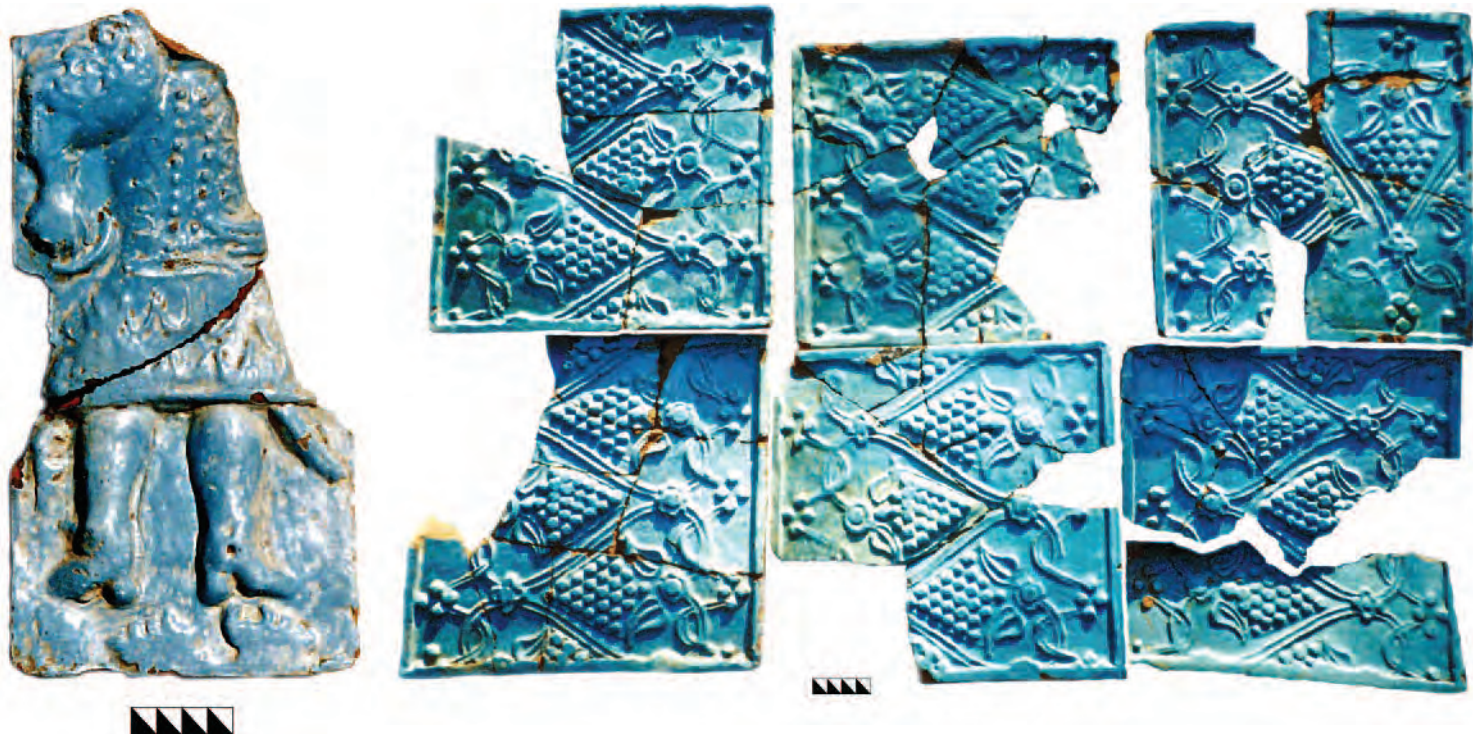
Торішнього літа археологи під керівництвом Ю. Ситого провели розкопки залишків садиби генерального судді В. Кочубея на західній околиці Батурина. Вони продовжили дослідження місця, де стояла дубова Введенська церква, яку названий високопосадовець поставив поблизу своєї резиденції після 1700 р. Храм розібрали 1778 р.

У 1669-72 рр. на цій місцині гетьман Многогрішний спорудив цегляний одноповерховий будинок Генерального військового суду з в'язницею в склепінчастому підвалі. Після обрання В. Кочубея на генерального суддю 1700 р. він привласнив державний будинок і влаштував там приватну оселю для свого роду. Його палата й садибна церква пережили розорення Батурина 1708 р., мабуть, тому, що напередодні повстання Мазепи В. Кочубей скаржився російським властям на гетьмана і звинувачував у зраді царя.

У другій половині XVIII ст. Розумовський тимча-

Будинок-музей В. Кочубея кінця XVII ст. та його інтер'єр з реконструйованою кахляною піччю (біля 1700 р.).

Уламки автентичних полив'яних кахлів з рельєфними зображеннями шляхтича та стилізованих виноградних грон і лоз з декору печі Кочубеевих покоїв. Світлина В. Мезенцева. Батуринський Національний заповідник.

сово володів цим маєтком, ремонтував кам'яницю та прибудував до неї приміщення. Вона була значно перебудована у XIX ст. В 2003-06 рр. архітектурну пам'ятку відреставрували державним коштом і там діє музей дому В. Кочубея Батуринського заповідника. Це єдина споруда XVII ст. у Батурині, що дійшла до нашого часу.

Дослідник пам'ятки Ю. Ситий твердить, що після 1700 р. Кочубей встановив у його резиденції щонайменше три огрівальні печі. У вітальні знаходилась найдорожча піч з кахлями, розписаними поливою багатьох кольорів. В покоєвій кімнаті чи кабінеті судді стояла дорога піч, облицьована кахлями з глязурою незвичайного бірюзового кольору з пишним орнаментальним мотивом рельєфних стилізованих виноградних грон і переплетених лоз. Знайдено фрагментовану лицьову кахлю з унікальним рельєфом шляхтича чи офіцера зі шпагою у європейському вбранні другої половини XVII – початку XVIII ст. Це зображення, ймовірно, виконав місцевий кахляр у наївно-реалістичній манері під впливом бароккової скульптури, живопису чи гравюру Заходу.⁴⁷ На основі відкритих Ю. Ситим решток груби вона була реконструйована у натурі і є важливою окрасою інтер'єру Кочубеевої палати.

2015 р. археологи виявили залишки третьої печі

початку XVIII ст. на подвір'ї садиби. У скупченні цегли та будівельних відходів знайшли силу фрагментів карнизних і лицьових кахлів без поливи. Вдалось реставрувати чимало цілих плиток. Очевидно, що піч розібрали й викинули кахлі з кам'яниці під час її ремонту Розумовським. Усі зразки прикрашені рельєфним рослинним візерунком. Серед теракотових виявили кілька кахлів, вкритих зелено-блакитною емаллю, які, вірогідно, були центральним декоративним елементом на фронтальній стороні печі.

Ю. Ситий гадає, що ця менш вибаглива піч опалювала дівочу світлицю палати, куди не допускали гостей. Там мешкала молодша донька В. Кочубея, красуня Мотря, з сестрами.

Як відомо, юна Мотря палко покохала Мазепу, котрий овдовів 1702 р. Однак їхній роман не був щасливий, бо батьки дівчини не погодились на її шлюб з гетьманом. Побачення закоханих почались на господі В. Кочубея і, за легендою, таємно продовжились у навколишньому парку, що існує досі. Там встановили гарну кам'яну статую Мотрі, яка мов би замріяно чекає на свого милого, та гранітну плиту з вирізьбленим текстом листа з оспіванням гетьмана у любові до дівчини. Відомі 12 листів Мазепи до коханої є чудовими творами української любовної лірики XVIII ст.

На садибі В. Кочубея, можливо, у його кам'яниці,

була судова канцелярія, де працювали помічники генерального судді, військові писарі та інші державні чиновники. До 1705 р. там служив і канцелярист Самійло Величко, автор одного з найцінніших козацьких літописів. Він також виконував дипломатичні доручення Мазепи і за це був ув'язнений царським урядом в 1708-15 рр. Цьогоріч Т. Таїрова-Яковлева повідомила, що вона віднайшла частину бібліотеки Величка, яку вивезли до Росії.

В ході торішніх розкопок на південь від кам'яниці В. Кочубея знайшли п'ять срібних та мідяних польських і російських монет, дві олов'яні мушкетні кулі й гарматну картечину, чотири мідні гудзики, бронзову жіночу обручку з напівдорогоцінним каменем, дві залізні поясні пряжки, бронзові овальну пряжку та чотири фігурні накладки на реміні XVII-XVIII ст. Одна зламана накладка позолочена. Ці металеві вироби, мабуть, належали членам багатой родини В. Кочубея, його заможним дворянам, канцеляристам, писарям та іншим службовцям генерального суду. Правдоподібно, такі бронзові й позолочена прикраси, деталі одягу і спорядження виготовляли місцеві ремісники для споживання козацької еліти, урядовців та їх родин у гетьманській столиці.

Дві цілі накладки поясів, знайдені на Кочубеєвому подвір'ї, відлили й оздобили насічками у вигляді сти-

лізованих трипелюсткових квіток чи лілій. За формою і матеріалом вони подібні (одна навіть ідентична) до трьох бронзових аплікацій ременів, виявлених серед залишків службової споруди чи куреня Мазепиної садиби на Гончарівці у 2012-13 рр.⁴⁸ Це дозволяє датувати усі такі аналогічні артефакти часом до падіння Батурина в 1708 р.

Відзначимо, що на полі Берестецької битви військ Хмельницького з армією польського короля 1651 р. археологи знайшли численні залізні пряжки від шкіряних поясів рядових козаків.⁴⁹ Значну кількість бронзових пряжок іноді з наконечниками ременів XVII-XVIII ст. виявили у пізнішій гетьманській столиці Глухові. Проте там невідомі поясні декоративні металеві накладки. За припущенням В. Мезенцева, дорогі шкіряні реміні з бронзовими пряжками, наконечниками й квіткоподібними накладками, які знайдено на маєтках Мазепи і В. Кочубея, виробляли у Батурині для ринкового збуту. Вони широко використовувались там заможними козаками й сердюками, дворянами/покоєвими гетьмана і генеральної старшини та державними службовцями Мазепиної доби.

В. Мезенцев і С. Дмитрієнко підготували гіпотетичну комп'ютерну реконструкцію такого шкіряного пояса з бронзовими овальною пряжкою та аплікацією з двома прорізами, знайденими на Кочубеєвому дворі

Реставровані теракотова й глянурована пічні кахлі з рельєфним рослинним орнаментом. Розкопки садиби В. Кочубея 2015 р. Знімки Ю. Ситого.

Портрет Мотрі (?) з експозиції будинку-музею В. Кочубея.
Літографія XIX ст. з малювання невідомого автора.

Кам'яна скульптура «Мотря», встановлена у парку біля
Кочубеєвої резиденції 2008 р. Скульптор Володимир Протас.

Мідні гудзики і бронзова жіноча обручка з напівдорогоцінним каменем XVII-XVIII ст.,
знайдені під час розкопок на південь від кам'яниці В. Кочубея 2015 р. Фото Ю. Ситого.

Малюнки шляхетних панночок, знатної літньої пані, міщанки й дівчат з родин козацької старшини гетьманської держави XVIII ст. за Олександром Рігельманом, 1847 р.

2015 р. Подібні реконструкції п'яти старшинських оздоблених ременів за матеріалами розкопок Гончарівки надруковано у двох наших буклетах 2013 р. і 2015 р.⁵⁰

Минулого літа у центрі базарної площі на північ від колишньої батуринської фортеці розвідкові розкопки розкрили підмурки невідомої споруди XVIII ст. За попередніми даними, вона мала прямокутний плян, приблизні розміри 22 x 12 м і пов'язується з відбудовою міста Розумовським.

Фундаментні рови цієї споруди забутували битою цеглою XVII ст., значна частина якої обпалена й ошлакована до склоподібного стану. Ю. Ситий гадає, що знайдена там обгоріла цегла походить з мурованого храму св. Миколи Чудотворця 1696-98 рр. На його зведення Мазепа пожертвував 4,000 золотих. Він

Бронзова пряжка і декоративні квіткоподібні накладки на дорогі пояси XVII-XVIII ст., знайдені біля палати В. Кочубея 2015 р. Знімок Ю. Ситого.

Бронзові поясні накладки з насічками у вигляді стилізованих трипелюсткових лілій (до 1708 р.), виявлені серед залишків куреня Мазепиноного маєтку на Гончарівці у 2012-13 рр. Фото В. Мезенцева.

стояв десь в районі сучасного базару і, вірогідно, постраждав від пожежі Батурина 1708 р. Розумовський розібрав руїни церкви й перевикористав цеглу для своїх будівель.

2014 р. на північному передмісті знайшли фрагмент обпаленої полив'яної пічної кахлі з рельєфним гербом генерального писаря Пилипа Орлика. Він був найближчим помічником і довірником Мазепа, брав участь у повстанні й вірно служив гетьманові до його смерті під м. Бендери у Молдові 1709 р. Старшина обрала Орлика наступним гетьманом на еміграції (1710-42 рр.), і він склав там першу українську конституцію 1710 р.

Описи Батурина 1726 р. та 1760 р. повідомляють, що двір «зрадника Орлика» лишився у пустці без огорожі від погрому міста 1708 р. до його відновлення Розумовським, коли пустир зайняли нові поселенці в середині XVIII ст. Очевидно, залишки зруйнованої резиденції цього видатного мазепинця і українського політичного й державного діяча льокалізуються на

Оздоблений шкіряний ремінь мешканця багатії садиби В. Кочубея або чиновника судової канцелярії при ній початку XVIII ст. Гіпотетична реконструкція технікою комп'ютерного фотоколажу В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2016 р.

Декорований шкіряний ремінь заможного козацького старшини чи службовця Мазепиноного двору в Батурині, рубіж XVII-XVIII ст. Гіпотетична комп'ютерна реконструкція (фотоколаж) В. Мезенцева і С. Дмитрієнка, 2013 р.

Розкопки скупчення битої цегли на здогадному місці розібраної Введенської церкви у 2015 р. Знімки М. Кузьмін.

місці знахідки згаданої геральдичної кахлі. На жаль, воно тепер зайнято приватною садибою і досі не вдалось дістати дозвіл від її власника провести там хоч невеликі розкопки.

У 2015 р. експедиція встановила місцеположення зліквідованого Кербутивського (Новомлинського) дівочого монастиря XVII-XIX ст. за 14 км від Батурина на березі р. Сейм на околиці с. Кербутивки Борзнянського р-ну Чернігівської обл. Археологічні розвідки виявили там культурний шар з уламками цегли й керамічного посуду того часу.

Ця обитель виникла у середині XVII ст. і підпорядковувалась сусідньому Крупицько-Батуринському Миколаївському чоловічому монастиреві, що знаходиться біля с. Осіч за 11 км від Батурина. Крупицький монастир був одним з провідних духовних та культурних центрів модерної України. Гетьмани Хмельницький, Іван Самойлович (1672-87 рр.), Мазепа і Розумовський, батуринські урядовці, шляхта та члени їхніх родин опікувались цими чернечими громадами, жалували їм маєтности, фундували там храми та інші будівлі.

У XVII-XVIII ст. Кербутивський монастир володів навколишніми селами, землями, дворами у Батурині, перевозами через Сейм і численними водяними млинами. Документи 1707 р. повідомляють, що старша донька В. Кочубея пожертвувала 1,000 золотих червінців на спорудження там мурованої трапезної.⁵¹ У XVII ст. в цій обителі звели дві дерев'яні церкви, а у XVIII ст. – цегляну.

Кербутивський і Крупицький монастирі зруйнувало московське військо під час знищення Мазепиної столиці та її околиць, але їх незабаром відновили. 1782

р. в ході секуляризації й ліквідації багатьох православних монастирів Російської імперії, що проводила Катерина II, держава відбрала володіння Кербутивської обители. У 1827 р. її скасували імперські власті, церкву розібрали на цеглу, а 100 черниць переселили до Гамаліївського монастиря під м. Шосткою Сумської обл.

Крупицька чоловіча обитель та сусідній скит були зачинені й розграбовані советськими властями 1922 р., а споруди відтоді перетворились на руїни. У 1930-х рр. розібрали головний монастирський собор св. Миколи 1680 р., визначну пам'ятку архітектури українського барокко, з цегли якої змурували комуністичний райком в Батурині. У самостійній Україні Крупицький монастир відродився і відбудовується як жіноча обитель з 1999 р.

Торішнього літа поблизу місця Кербутивської обители археологи знайшли масивне жорно, виточене з кам'яної брили, від монастирського річкового млина.⁵² Коло Батурина поблизу Сейму виявили ще двоє великих жорен. Ці три млинарські знаряддя Нового часу виставлені для огляду на подвір'ї цитаделі.

2015 р. експедиція розкопала 80 поховань міщан XVII-XVIII ст. на цвинтарі собору св. Трійці, який Мазепа спорудив на фортеці біля 1692 р. Храм пограбувало й спалило московське військо 1708 р. Розкопки велись на південний захід від місця, де він стояв. Провідний дослідник могильників старого Батурина Ю. Ситий виділив окремий ярус захоронень цього кладовища, котрі він відносить до жертв погрому Мазепиної столиці.

Обстеження ексгумованих кісток запрошеною спеціалісткою з фізичної антропології кандидатом медичних наук Катериною Полов'ян (Медичний ін-

Портрет гетьмана Пилипа Орлика, творця першої української конституції. Художниця Оксана Полтавець-Гуйда, 2012 р. Публікується за дозволом автора.

ститут Сумського державного університету) показало, що два черепи чоловіків середнього віку мають смертельні травми, кульовий отвір та пролом від удару, а кістяки молодої жінки, п'ятирічної дитини і чоловіка зрілого віку були обпалені (поховання № 239, 243, 245, 279, 280).⁵³ Напевно, це є останки загиблих від російського нападу та пов'язаної з ним пожежі міста 1708 р. Вище наводилось свідчення Могилівської хроніки про вигублення всіх міщан з жінками й дітьми, які зачинились у мурованому Троїцькому соборі, коли туди увірвались вояки Меншикова.

Розкопки у Батурині 2015 р. здобули матеріали для локалізації Микільської церкви, резиденції Орлика і Кербутівського монастиря та вивчення культури й побуту мешканців садиби багатого урядовця В. Кочубея і заможних службовців судової канцелярії при ній. Отримано нові археологічні та фізико-антропологічні дані про знищення Мазепиної столиці з

населенням вогнем і мечем. На основі останніх історико-археологічних та архітектурно-мистецьких досліджень залишків спаленого палацу Мазепи на Гончарівці уперше підготовлено комп'ютерні реконструкції його інтер'єрів і виявлено досі невідомі італійські й польські впливи на їхнє опорядження.

14 серпня 2015 р. під час розкопок у Батурині провели Всеукраїнську юнацьку військово-патріотичну гру «Джура». Її влаштували й спонсорували державні міністерства, обласне керівництво і громадські організації. До міста прибуло понад 300 юнаків і дівчат, учасників гри та глядачів: пластунів, членів воєнізованих, козацьких, спортивних і патріотичних організацій з усієї України. Крім військово-спортивних вправ і змагань, учасники цього заходу провели у Батурині парад з військовою оркестрою, урочисті виступи та вшанували покладанням квітів пам'ятники жертвам Батуринської трагедії 1708 р., гетьманам і козакам. Це свято юних патріотів захопило й піднесло дух студентів та інших членів торішньої археологічної експедиції і стало пам'ятною подією для мешканців відродженої гетьманської столиці та її численних відвідувачів.

* * *

У серпні українсько-канадська експедиція продовжить пляномірні польові дослідження в Батурині. Однак, враховуючи теперішню ситуацію в Україні й скорочення там бюджетів академічних установ, українська держава, правдоподібно, не зможе фінансувати наш науковий проект цього року. Він був би неможливим без благодійної підтримки українців у Канаді та Сполучених Штатах.

Археологи звертаються до українських організацій, фондаций, компаній, громад і доброчинців діаспори з

Герб Орлика та фрагмент керамічної пічної кахлі з подібним геральдичним рельєфом, знайдений на північному передмісті у 2014 р. Музей археології Батурина. Фото Т. Кербут.

Кам'яне жорно від водяного млина, виявлене археологами поблизу місця Кербутивського дівочого монастиря XVII-XIX ст. під Батурином в 2015 р. Світлини жорен Ю. Ситого.

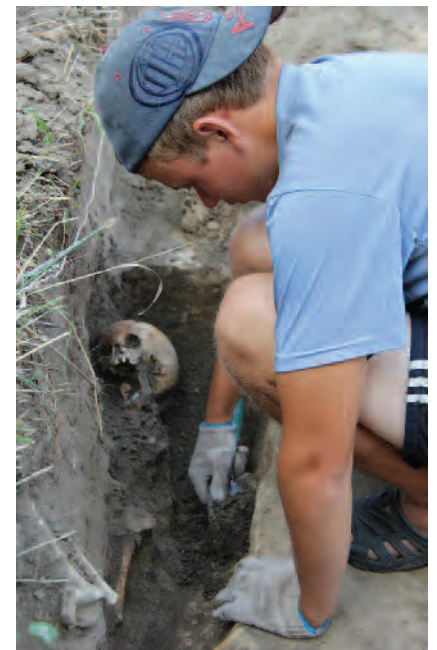
Знайдені великі кам'яні жорна від річкових млинів старого Батурина, виставлені на подвір'ї цитаделі.

проханням надалі підтримувати розкопки Мазепиної столиці й публікацію їхніх результатів. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати Ваші чеки з пожертвами на адресу: **Orest Steciw, M.A., President, Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6**. Просимо виписати Ваші чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project)**.

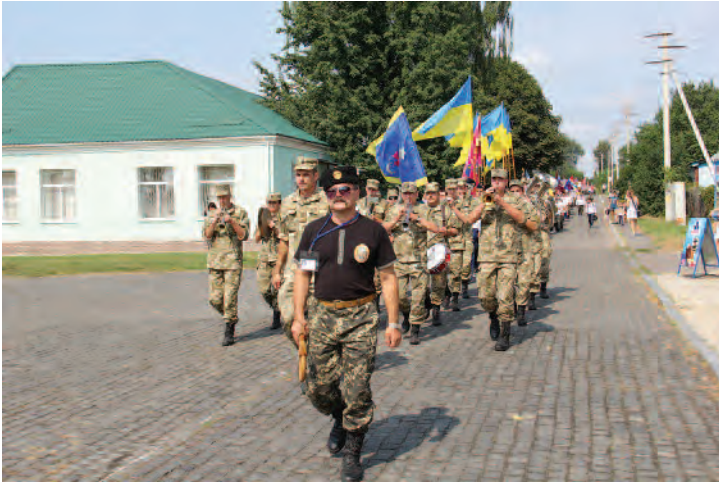
Мешканцям США радимо надіслати пожертви на адресу: **Mr. Stan Kamski, Treasurer, Pontifical Institute**

of Mediaeval Studies, 59 Queen's Park Cr. E., Toronto, ON, Canada M5S 2C4. Будь ласка, випишіть Ваші чеки на: **Pontifical Institute of Mediaeval Studies (memo: Baturyn Project)**. Ці наукові інститути надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Усім установам і жертводавцям буде висловлено подяку в пов'язаних з проектом публікаціях та публічних доповідях.

Додаткову інформацію про Батуринський проект у Північній Америці можна отримати від його канад-

Археологічні дослідження поховань міщан XVII-XVIII ст. у колишній батуринській фортеці 2015 р. Тут і далі знімки М. Кузьмін.

Парада та урочисті виступи учасників Всеукраїнської юнацької військово-патріотичної гри «Джура» у Батурині 14 серпня 2015 р.

ського виконавчого директора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до наукового керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 774-296 чи email: yurisytyi@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади і США за щедру багаторічну підтримку історико-археологічних досліджень столиці козацької України і вірять, що з Вашою допомогою цей проєкт витримає випробування воєнного часу.

ПОСИЛАННЯ

1. Тексти трьох буклетів 2013-16 рр. розміщено на вебсайті Ліги Українців Канади (www.lucorg.com/розкопки-вбатурині_244.htm), а ілюстровані версії останніх буклетів у форматах ПДФ – на інтернет-сайті «Ім'я Івана Мазепи» (<http://www.mazera.name>). Див. також посилання 4, 29, 46.

2. *Батуринська старовина: Збірник наукових праць*, вип. 2 (6), ред. Олександр Коваленко (Чернігів, 2011); *Батуринська старовина: Збірник наукових праць*, вип. 3 (7), ред. Наталя Реброва (Чернігів, 2012).

3. Див., наприклад, Zenon E. Kohut, "From Commonwealth to Ukraine: The reconceptualization of 'Fatherland' in Cossack Political Culture (1660s-1680s)", *Canadian Slavonic Papers*, Vol. LVI, Nos. 3-4, September-December 2014, pp. 269-289; його ж, "Early Modern Foundations of Ukrainian Identity: The Political Culture of Cossack Ukraine", in Rob van der Laarse et al., eds., *Religion, State, Society, and Identity in Transition Ukraine* (Oisterwijk, 2015), pp. 33-46.

4. Див. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, *Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепинового двору* (Торонто, 2013), с. 7, 15-22; вказ. автори, *Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського* (Торонто, 2015), с. 25-27. Лінки до їх інтернетних версій вказано у посиланні 1.

5. http://www.hist.msu.ru/about/gen_news/9028/

6. Максим Блакитний, «Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського у евакуації в м. Оренбург», *Сіверянський літопис*, Чернігів, № 3, 2016, с. 51-57.

7. Ігор Кондратьєв, «Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVI-XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина)», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут та ін. (Київ, 2008), с. 42-44.

8. Сергій Павленко, «Перше спалення Батурина», *Голос України*, 15 травня 2013 р. (<http://siver.com.ua/forum/58-673-1>).

9. Юрій Ситий, Ігор Кондратьєв, Роман Луценко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2015 р.», див. Науковий архів Інституту археології НАН України у Києві за 2015, с. 14-15.

Вшанування пам'яті козаків, захисників гетьманської столиці юними патріотами. Бронзова скульптурна композиція "Мати. Сини мої соколи". Автори Микола і Богдан Мазури, 2009 р.

10. Филарет (Гумилевский), *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*, кн. 4: Женские и закрытые монастыри (Чернигов, 1873), с. 162.
11. Ірина Кривошея, *Неурядова старшина української козацької держави (XVII-XVIII ст.)*, Київ, 2014, с. 85, 86, 89, 602, 605, 606.
12. Сергій Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* (Київ, 2007), с. 106, 120.
13. <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/mazera-yak-spartak>
14. Див. В. А. Артамонов, К. А. Кочегаров, И. В. Курукин, *Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г.* (Санкт-Петербург, 2008), с. 46-110. https://ru.wikipedia.org/wiki/Взятие_Батурина
15. Павленко, *Загибель Батурина*, с. 50-120; Володимир Коваленко, «Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій», *Український історик*. Журнал УІТ, т. XLVII-XLVIII, № 1-4, Нью-Йорк-Київ-Львів-Острого-Торонто-Париж, 2010-2011, с. 131 - 167. Ця стаття розміщена на вебсайті Ліги Українців Канади (www.luc.org.com/розкопки-вбатурині_244.htm). Volodymyr Kovalenko, "The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 31, Nos. 1-4, Cambridge, Mass., 2009-2010, pp. 37-78. Передрук цієї праці англійською мовою див. *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Ed. Serhii Plokhy (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2012), pp. 37-78; Владислав Яценко, «Батуринська трагедія 1708 р. у висвітленні сучасної російської історіографії», *Сіверщина в історії України*, вип. 5 (Київ-Глухів, 2012), с. 188-194; його ж, «Імперська візія» історії Гетьманщини та гетьмана Івана Мазепи у науковому доробку російського історика В. Артамонова», *Сіверянський літопис*, № 6, 2014, с. 178-207. https://www.youtube.com/watch?v=wwkcBcvmT2k&feature=em-subst_digest
16. «Могилевская хроника Т. Р. Сурты и Ю. Трубицкого», *Полное собрание русских летописей*, т. 35: Летописи белорусско-литовские (Москва, 1980), с. 17, 277; Коваленко, «Погром Батурина 1708 р.», с. 165-166.
17. http://siver.com.ua/news/v_muzejakh_chernigivshhini_za_rik_pobuvali_26_tisjach_vidviduvachiv/2016-05-16-18810
18. Див., наприклад, Teresa Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa-Poznań, 1979, s. 79-91, 111-115, 118-132, rys. 23-29, 45-48, 53-58, 62-64, 67-70, 84, 97, 100-105; Piotr Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*. *Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.* (Warszawa, 2013), s. 72-262, 284-289, il. 48, 78-101, 104, 118, 132-135, 146, 150, 156, 165.
19. Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, 2 вид., ред. Любомир Винар (Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001), с. 61.
20. Володимир Мезенцев, «Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут та ін. (Київ, 2008), с. 216-235; його ж, «Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.», *Сіверщина в історії України*, вип. 3 (Київ-Глухів, 2010), с. 151-163; його ж, «Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині», *Сіверщина в історії України*, вип. 6 (Київ-Глухів, 2013), с. 220-234; його ж, «Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці», *Сіверщина в історії України*, вип. 7 (Київ-Глухів, 2014), с. 26-38; Volodymyr Mezentsev, "Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration", in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. Serhii Plokhy (Cambridge, Mass., 2012), pp. 433-470; цю статтю видано також в *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 31, Nos. 1-4, 2009-2010, pp. 433-470.
21. Володимир Мезенцев, «Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз», *Сіверщина в історії України*, вип. 8 (Київ-Глухів, 2015), с. 133-143; Когут, Мезенцев та ін., *Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр.*, с. 14-25; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, «Розкопки гетьманського Батурина 2013-2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського», *Гомін України*, Рік LXVII, № 28, Торонто, 21 липня 2015 р., с. 7-9.
22. Володимир Мезенцев, «Західні аналогії конструкцій підлог Мазепиноного палацу в Батурині», *Сіверщина в історії України*, вип. 9 (Київ-Глухів, 2016), с. 199-208.
23. Konrad Ottenheym et al., *Tylman z Garamen – architekt Warszawy. Holender z pochodzenia, Polak z wyboru* (Warszawa, 2003), s. 123, rys. 13.
24. Федір Ернст, «Київська архітектура XVII віку», *Київ та його околиці в історії і пам'ятках* (Київ, 1926), с. 140; Oleksander Ohloblyn, "Western Europe and the Ukrainian Baroque", *Батуринська старовина* (Київ, 2008), с. 283.

25. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці», *Сіверянський літопис*, № 4-5, 2010, с. 13-15.
26. Віктор Вечерський, *Гетьманські столиці України* (Київ, 2008), с. 185-186. Див. також посилання 20.
27. Див. посилання 22.
28. Когут, Мезенцев та ін., *Розкопки у Батурині 2012 р.*, с. 12-13.
29. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина* (Торонто, 2011), с. 12, 14.
30. *Батуринський архив и другие документы по истории украинского гетманства 1690-1709 гг.*, упорядник Т. Г. Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербург, 2014), с. 385.
31. Там само, с. 387.
32. Див. Тетяна Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа і Російська імперія* (Київ, 2013), с. 184.
33. Ольга Ковалевська та ін., *Гетьман. Осмислення: Нариси до історії мазепіани* (Київ, 2009), с. 298-300, 304, іл. 221; Ольга Ковалевська, *Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – поч. ХХІ ст.* (Київ, 2013), с.14, іл. 9.
34. Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа*, с. 190.
35. Сергій Павленко, *Іван Мазепа як будівничий української культури* (Київ, 2005), с. 140; його ж, *Загибель Батурина*, с. 199.
36. Володимир Мезенцев, «Відбудова церкви Івана Мазепи в с. Дігтярівці у 2011 р.», *Гомін України*, Рік LXIV, № 6, 7 лютого 2012 р., с. 11; Анатолій Адруг, *Живопис Чернігова другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ століть* (Чернігів, 2013), с. 56-72.
37. Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа*, с. 191.
38. Теодор Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709* (Мюнхен, 1988), с. 104-105.
39. Там само, с. 105.
40. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, т. 1, упорядник Сергій Павленко (Київ, 2007), с. 385.
41. Самійло Величко, *Літопис*, т. 2 (Київ, 1991), с. 602-603.
42. Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах*, с. 105.
43. Ситий, Луценко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження... в м. Батурин... 2015 р.», с. 64-67.
44. Віктор Вечерський, «Дерев'яний храм Мазепиної доби на Чернігівщині», *Сіверянський літопис*, № 6, 2009, с. 75-76.
45. Когут, Мезенцев та ін., *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина*, с. 16.
46. Володимир Мезенцев, «Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу ХVІІ-ХVІІІ ст.», *Сіверщина в історії України*, вип. 5 (Київ-Глухів, 2012), с. 179-186; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.* (Торонто, 2012), с. 18-21.
47. Володимир Мезенцев, «Декоративні рельєфи кахлів з будинку Кочубея в Батурині: місцеві та західні сюжети», *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини* (Глухів, 2005), с. 204-212.
48. Когут, Мезенцев та ін., *Розкопки у Батурині 2012 р.*, с. 16-17.
49. Ігор Свєшніков, *Битва під Берестечком*, 2 вид. (Рівне, 2008), с. 206-208, рис. 32.
50. Когут, Мезенцев та ін., *Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр.*, с. 20.
51. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, т. 1, с. 407, 408.
52. Ситий, Кондратьєв та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження... в м. Батурин... 2015 р.», с. 74-84. Див. також посилання 10.
53. Там само, с. 46, Додатки, с. 128-129, 135, 136, 141.

На задній обкладинці: Скульптурна композиція "Гетьмани. Молитва за Україну". Бронза й камінь. Скульптори Микола і Богдан Мазури, 2009 р. Зображено п'ять гетьманів, діяльність яких пов'язана з Батурином: Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик та Кирило Розумовський. Фото Т. Кербут.

